

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΑΡΕΤΗΣ-ΜΑΡΙΑΣ ΤΣΟΛΑΚΙΔΟΥ
(Α.Μ.:1012201803036)

Θέμα: «Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας στη Σάμο»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος2

Εισαγωγή4

Α΄ Κεφάλαιο

Η εγκατάσταση και οι πρώτες δυσκολίες5

1.1. Η μορφολογία των πόλεων της Σάμου 5

1.2. Οι πρώτες δυσκολίες 8

1.3. Η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων 12

1.4. Πολιτισμικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των εναπομεινάντων προσφύγων 18

1.5. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη 23

1.6. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον αγροτικό χώρο..... 34

Β΄ Κεφάλαιο

Η καθημερινότητα και η οικονομία στη Σάμο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου .37

2.1. Η οικονομία στο νησί της Σάμου 37

2.2. Ο ρόλος των προσφύγων στην οικονομία 43

Γ΄ Κεφάλαιο

Η Πολιτική Συμπεριφορά των προσφύγων.....50

3.1. Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στη Σάμο 50

3.2. Η πολιτική στάση των προσφύγων στις εκλογές..... 53

3.3. Η σχέση των προσφύγων με το Κ.Κ.Ε. 56

Επίλογος.....60

Πηγές και Βιβλιογραφία62

Παράρτημα.....66

Περίληψη 70

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας στη Σάμο» εκπονείται στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας: Νέων Θεωρήσεων και Προοπτικών».

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί μία από τις χειρότερες στιγμές της Νεότερης Ιστορίας. Χιλιάδες άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, με βίαιο τρόπο, ενώ άντρες, γυναίκες και παιδιά, ανεξαιρέτως, βρήκαν φρικτό θάνατο από τα χέρια των Τούρκων. Οι άνθρωποι αυτοί, μέσα από κακουχίες και οδυνηρές καταστάσεις, πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς και κατάφεραν να φτάσουν στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου.

Πολλοί από αυτούς βρέθηκαν στα παράλια της Σάμου, όπου και τους παρασχέθηκαν οι πρώτες βοήθειες από τους ντόπιους. Έτσι, ξεκινούσε μια νέα κατάσταση για το νησί της Σάμου, όπου οι γηγενείς έπρεπε να μάθουν να ζουν με όσους πρόσφυγες είχαν αποφασίσει να εγκατασταθούν στο τόπο αυτό. Φυσικά, ο δρόμος που ξεκινούσε γι' αμφοτέρους ήταν δύσκολος αφού, ο καθένας πάλευε για τα συμφέροντα του.

Από τη μία πλευρά, οι πρόσφυγες που έζησαν σε έντονο βαθμό την εκμετάλλευση και την εγκατάλειψη από το ίδιο το κράτος και από την άλλη, οι ντόπιοι που έβλεπαν τις περιουσίες τους να καταπατώνται και δεν επιθυμούσαν την παρουσία των ξένων στον τόπο τους.

Η ζωή των προσφύγων πέρασε από χίλια κύματα, μέχρι να χτισθούν οι προσφυγικοί συνοικισμοί και να καταφέρουν να αποκατασταθούν επαγγελματικά για να φροντίσουν τον εαυτό τους αλλά και τα μέλη της οικογένειάς τους. Δεν παράτησαν όμως, ποτέ την προσπάθεια γιατί ήθελαν να χτίσουν ένα καινούριο μέλλον, αφήνοντας πίσω όλα όσα έζησαν.

Με τη βοήθεια και την στήριξη του καθηγητή Θανάση Χρήστου, αποφάσισα να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο κομμάτι της Ιστορίας, μιας και αποτελώ κι εγώ μέρος αυτής. Οι πρόγονοι μου αναγκάστηκαν να φύγουν από τα σπίτια τους, να αφήσουν πίσω τις ζωές τους και εντελώς ξαφνικά, να βρεθούν σε έναν νέο τόπο χωρίς στέγη και χωρίς στήριξη από κανέναν. Η προγιαγιά μου, η Αλεξάνδρα Γούναρη, βρέθηκε στη Σάμο, σε ηλικία 2 ετών, μόνη και τρομαγμένη, χωρίς να έχει στο πλάι της τους γονείς και την οικογένειά της. Ευτυχώς για εκείνη, βρέθηκε στο δρόμο της μία καλή γυναίκα,

η Μαρία Μισιρλή, η οποία μην έχοντας δικά της παιδιά, αποφάσισε να την πάρει στο σπίτι της και να την μεγαλώσει σαν δικό της παιδί.

Αφιερώνω λοιπόν, αυτή την εργασία στα άτομα αυτά, που όπως η προγιαγιά μου, κατάφεραν να σταθούν στα πόδια τους και να φτιάξουν μια καινούρια ζωή σε αυτό τον μαγευτικό τόπο. Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης, τους γονείς μου αλλά και την αδερφή μου, που βρίσκονται πάντα στο πλευρό μου και στηρίζουν κάθε μου βήμα αλλά και τα ανίψια μου, τα οποία αποτελούν την συνέχεια αυτής της ιστορίας.

Εισαγωγή

Μικρασιατική Καταστροφή. Δύο λέξεις, μεγάλος πόνος. Αρχές του 20^{ου} αιώνα, η Σμύρνη, τα Αλάτσατα, η Αλικαρνασσός και άλλες πόλεις και χωριά βρίσκονται στην ακμή τους. Οι Έλληνες ζουν ειρηνικά με τους Τούρκους, έχουν σχηματίσει φιλίες μεταξύ τους και η ζωή κυλά χωρίς κανένα πρόβλημα.

Αύγουστος 1922. Οι Νεότουρκοι μπαίνουν στις πόλεις. Τα μέρη αυτά αιματοκυλούνται. Η Σμύρνη καίγεται, οι Έλληνες θανατώνονται με βίαιο τρόπο, ενώ άλλοι παλεύουν να μπουν στις βάρκες, που θα τους οδηγήσουν σε νέες πατρίδες, μακριά από αυτήν την πραγματικότητα. Οι πρώτοι πρόσφυγες φτάνουν στα αντικρινά νησιά, ανάμεσα τους και η Σάμος. Οι ντόπιοι σπεύδουν να βοηθήσουν και να μοιράσουν φαγητό στους ανθρώπους αυτούς.

Τα χρόνια πέρασαν και οι άνθρωποι αυτοί πάλεψαν να στήσουν την ζωή του σε έναν τόπο ξένο. Οι γηγενείς δυσανασχετούσαν με την νέα τους πραγματικότητα και πολλοί εκμεταλλεύτηκαν την δυσχερή κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν οι πρόσφυγες για να καλύψουν προσωπικές τους οικονομικές ανάγκες. Οι τελευταίοι ζητούσαν απεγνωσμένα να κτισθούν πιο γρήγορα οι προσφυγικοί συνοικισμοί για να στεγασθούν οι ίδιοι αλλά και οι οικογένειες τους. Προσπαθούσαν να αποκατασταθούν επαγγελματικά και να ασχοληθούν με εργασίες που έκαναν πίσω, στην πατρίδα τους. Αρκετοί τα κατάφεραν. Έστησαν μία νέα ζωή ενώ, άλλοι μη πραγματοποιώντας αυτό που επιθυμούσαν αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην ενδοχώρα και να εγκαταλείψουν το νησί της Σάμου.

Σύντομα, πρόσφυγες και γηγενείς άρχισαν να πολιτικοποιούνται για να διεκδικούν τα δικαιώματά τους. Δημιούργησαν συλλόγους, μέσω των οποίων συζητούσαν για τα προβλήματα της καθημερινότητας και προσπαθούσαν όλοι μαζί, συλλογικά, να βρουν λύσεις. Την δεκαετία του '30 ιδρύθηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος και αρκετοί πρόσφυγες αποτέλεσαν θερμοί υποστηρικτές του. Λόγω των δυσκολιών και της εκμετάλλευσης που είχαν ζήσει, αποφάσισαν να λάβουν δραστικά μέτρα για να κάνουν την ζωή του καλύτερη. Κοινοποιούσαν τις απόψεις τους αλλά και την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν, στις τοπικές εφημερίδες, οι οποίες βοήθησαν αρκετά ούτως ώστε όλοι πολίτες να ενημερωθούν ορθά για όσα συνέβαιναν γύρω τους.

Ο χρόνος κύλησε, οι άνθρωποι αυτοί μεγάλωσαν και έζησαν αρκετά ώστε να δουν τους κόπους τους να ανταμείβονται και τα παιδιά τους να μεγαλώνουν ήρεμα, μακριά από τις εικόνες που είχαν δει οι ίδιοι στα νεαρά τους χρόνια.

Α' Κεφάλαιο

Η εγκατάσταση και οι πρώτες δυσκολίες

1.1. Η μορφολογία των πόλεων της Σάμου

Τις πρώτες μέρες μετά την Μικρασιατική καταστροφή, άρχισαν να καταφτάνουν στη Σάμο μεγάλες ροές προσφύγων. Κύριο μέλημα των τοπικών αρχών ήταν η εύρεση κατοικιών για την εγκατάστασή τους. Γι' αυτό αναζήτησαν μέρη τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο.

Ο αστικός χώρος του νησιού της Σάμου, κατά τη διάρκεια των συγκεκριμένων ετών, αποτελούνταν κυρίως από το λιμάνι του Βαθέος και αυτό του Καρλοβάσου. Το λιμάνι του Βαθέος αποτελούσε, όπως και σήμερα, τη πρωτεύουσα του νησιού. Η επιλογή της τοποθεσίας αυτής ως διοικητικό κέντρο συνέπεσε χρονικά με την εγκαθίδρυση της ηγεμονίας, το έτος 1834. Πριν από αυτό, από τον 16^ο αιώνα και μετά, πρωτεύουσα του νησιού ήταν η Χώρα.¹

Με τη πάροδο του χρόνου, η πρωτεύουσα του νησιού άλλαζε όψη, ανάλογα με τις ανάγκες της εκάστοτε ηγεμονίας. Στα τελευταία έτη του 19ου αιώνα παρατηρείται πως τα δημόσια κτήρια αλλά και τα ιδιωτικά των εύπορων οικογενειών οικοδομούνται με βάση την νεοκλασική δόμηση. Στα μέσα του 19ου αιώνα άρχισε να κατασκευάζεται ο παραλιακός δρόμος αλλά και η κεντρική πλατεία της πρωτεύουσας, η οποία από τότε αποτελεί κεντρικό σημείο της πόλης, ενώ παράλληλα ξεκίνησαν να κατασκευάζονται το Νοσοκομείο της Σάμου, το Ηγεμονικό Μέγαρο αλλά και το Πυθαγόρειο Γυμνάσιο. Η αριστερή πλευρά του παραλιακού δρόμου άρχισε, από τα τέλη του 19ου αιώνα, να αποκτά βιομηχανικά χαρακτηριστικά, καθώς κατασκευάστηκαν μεγάλες αποθήκες αλλά και αλευρόμυλος². Η περιοχή αντιμετώπιζε σημαντικό πρόβλημα ύδρευσης, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αλλά και του 20ού αιώνα, παρόλο που πραγματοποιήθηκε ένα σημαντικό έργο μεταφοράς ύδατος το 1910. Τέλος, το ηλεκτρικό ρεύμα κατέφθασε στο νησί τον Ιούνιο του 1911³.

¹ Χ. Λάνδρος, «Λιμίν Βαθέος Σάμου, Γέννηση και Εξέλιξη ενός διοικητικού κέντρου (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Δήμου Σαμίων – ΓΑΚ Σάμου «Η Πόλη της Σάμου, Φυσιολογία και Εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 15

² Χ. Λάνδρος, *ό. π.*, σ. 18-24

³ Χ. Λάνδρος, *ό. π.*, σ. 24-27

Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα η μορφή της πόλεως παρέμεινε ίδια. Η πολιτική κατάσταση όμως άλλαξε αφού, η ηγεμονία είχε καταργηθεί και το Βαθύ αποτελούσε πλέον τη πρωτεύουσα του νομού Σάμου. Εκεί συγκεντρώθηκαν όλες οι δημόσιες υπηρεσίες, οι οποίες βοηθούσαν στη καλή λειτουργία της διοίκησης του νησιού. Κάποιες από αυτές ήταν η Νομαρχία Σάμου, το Τελωνείο, το Δημόσιο Καπνεργοστάσιο, η Χωροφυλακή Σάμου, το Πρωτοδικείο και το Ειρηνοδικείο⁴. Παράλληλα, στη πόλη της Σάμου λειτουργούσαν και αρκετά, για την εποχή, προξενεία όπως ήταν αυτά της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και του Βελγίου. Όσον αφορά τον τομέα της εκπαίδευσης, υπήρχαν σχολεία τόσο πρωτοβάθμιας όσο και δευτεροβάθμιας αλλά λειτουργούσε και η Δημόσια Βιβλιοθήκη με τη συλλογή της να υπερβαίνει τους 10.000 τόμους⁵.

Η πρωτεύουσα της Σάμου διέθετε, όπως και σήμερα, ένα σημαντικό εμπορικό και επιβατικό λιμάνι, το οποίο συνδεόταν με λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Αλεξάνδρειας και του Πειραιά. Η συγκοινωνία του λιμένος Βαθέος με το Καρλόβασι αλλά και με τα μεγάλα χωριά του νησιού ήταν εφικτή με αμαξιτούς, βατούς δρόμους⁶.

Όσον αφορά τον πληθυσμό του λιμένος Σάμου, σύμφωνα με απογραφή του 1913, οι κάτοικοι υπολογίζονταν στους 6.627⁷, ενώ το 1921, ο πληθυσμός της πόλης υπολογίζονταν στους 7.500. Σημαντικότερα προάστια της πόλης αποτελούσαν ο Κότσικας, το Μαλαγάρι, στο οποίο βρίσκονταν τα εξοχικά των εύπορων οικογενειών, αλλά και η κοιλάδα της Βλαμαρής, η οποία ήταν γνωστή για την αμπελοκαλλιέργεια της⁸.

Στην άλλη πλευρά του νησιού βρίσκεται το λιμάνι του Καρλοβάσου. Παλαιότερα, ονομαζόταν τα Καρλοβάσια εξαιτίας των τριών οικισμών του, οι οποίοι είναι το Παλαιό, το Μεσαίο και το Νέο Καρλόβασι. Το 1921 και οι τρεις αυτοί οικισμοί απαριθμούσαν περί τους 7.800 κατοίκους. Οι δρόμοι ακόμη, δεν είχαν κατασκευαστεί επαρκώς κι έτσι η συγκοινωνία ήταν αρκετά χρονοβόρα. Η πρόσβαση στη πρωτεύουσα της Σάμου γινόταν με ένα ατμόπλοιο, το οποίο εκτελούσε το δρομολόγιο Καρλοβάσια – Αυλάκια – Άγιος Κωνσταντίνος – Κοκκάρι – Βαθύ.

⁴ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος Ιγγλέση. Σάμος*, Αθήνα 1921, σ. 89-90.

⁵ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 90-91.

⁶ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 91.

⁷ Χ. Λάνδρος, *ό. π.*, σ. 17.

⁸ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 89.

Στο νησί είχε δημιουργηθεί κι ένας ιππήλατος σιδηρόδρομος, τον οποίο κατείχε ο επιχειρηματίας Δημήτρης Χατζιδάκης κι εξυπηρετούσε τις επιβατικές, εμπορικές και βιομηχανικές ανάγκες της πόλης. Η λειτουργία του ξεκίνησε στις 25 Σεπτεμβρίου του 1905 και η αφετηρία του ήταν το λιμάνι του Καρλοβάσου. Στη συνέχεια, προχωρούσε σε ολόκληρο το παραλιακό δρόμο και κατέληγε στο Νέο Καρλόβασι⁹. Το λιμάνι του Καρλοβάσου ήταν τεχνητό και οι εργασίες κατασκευής του ξεκίνησαν τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Το λιμάνι αυτό σε συνδυασμό με τον ιππήλατο σιδηρόδρομο ενίσχυσαν το εμπόριο και τη βιομηχανία της περιοχής.

Το Καρλόβασι, όπως και το Βαθύ, είχε Ειρηνοδικείο, χωροφυλακή, καπνεργοστάσιο, οικονομική εφορία, τελωνείο, ταχυδρομείο και τηλεγραφείο. Οι υπηρεσίες αυτές βοηθούσαν ιδιαίτερα τους κατοίκους της περιοχής από τη στιγμή που η μετάβαση στη πρωτεύουσα ήταν αρκετά δύσκολη και χρονοβόρα. Επίσης, λειτουργούσαν τέσσερα δημοτικά σχολεία, ένα σχολείο αρρένων, ένα παρθεναγωγείο, αλλά και εμπορική σχολή.

Κάθε πλευρά του νησιού της Σάμου διέθετε και το δικό του αγροτικό χώρο. Στο ανατολικό τμήμα, δηλαδή αυτό του λιμένος Βαθέος, υπάρχουν τα χωριά Χώρα, Μυτιληνιοί, Τηγάνι, Παλαιόκαστρο, Παγώνδας, Πύργος, ενώ στο δυτικό κομμάτι υπάρχουν τα χωριά Μαραθόκαμπος, Λέκα, Καστανιά, Κοντακαίικα και Υδρούσα.

Στο χωριό Μυτιληνιοί, λίγο πριν έρθουν οι πρόσφυγες, κατοικούσαν 6.000 άνθρωποι και η περιοχή ενωνόταν, μέσω αμαξιτού δρόμου, με το Βαθύ, τη Χώρα και το Τηγάνι. Το χωριό διέθετε Χωροφυλακή αλλά και Ειρηνοδικείο¹⁰. Το Τηγάνι (η ονομασία του σήμερα είναι Πυθαγόρειο), το οποίο βρίσκεται ακριβώς πάνω από την αρχαία πόλη, κατοικούσαν 2.200 άνθρωποι, ενώ το 1921 λειτουργούσε εμπορικό λιμάνι αλλά και τμήμα του Τελωνείου, καπνεργοστάσιο, Πταισματοδικείο και Χωροφυλακή¹¹. Λίγο πιο έξω από το Πυθαγόρειο, βρίσκεται το χωριό με την ονομασία Χώρα, το οποίο τη περίοδο εκείνη αριθμούσε 2.150 κατοίκους. Βορειότερα βρίσκεται το Παλαιόκαστρο, με 1.150 κατοίκους, ενώ νοτιότερα, το χωριό Παγώνδας, στο οποίο κατοικούσαν 3.000 κάτοικοι και διέθετε δύο οικισμούς, το Ηραίον και την Κολώνα¹². Τέλος, το χωριό Πύργος, το οποίο αριθμούσε, 1.700 κατοίκους, συνδεόταν με τη Χώρα μέσω αμαξιτού δρόμου και από εκεί με τη πρωτεύουσα του νησιού.

⁹ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 99

¹⁰ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 104

¹¹ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 107

¹² Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 108-109

Στο δυτικό μέρος του νησιού, την περίοδο εκείνη, ξεχώριζε οικονομικά και πληθυσμιακά ο Μαραθόκαμπος. Είχε πληθυσμό 4.500 κατοίκους και αποτελούσε διοικητική κοινότητα, η οποία συμπεριελάμβανε τα χωριά Όρμος, τα Σακκουλείκα και τα Σεβαστέικα. Στη περιοχή υπήρχε Ειρηνοδικείο, Υποτελωνείο, ενώ, ανά μερικές ώρες, υπήρχε συγκοινωνία τόσο με το Καρλόβασι όσο και με το Τηγάνι¹³. Η Λέκκα με πληθυσμό 1.450 και η Καστανιά με 700 κατοίκους, ενώ βρίσκονταν πολύ κοντά στη πόλη του Καρλοβάσου, δεν συνδέονταν μεταξύ τους με αμαξιτό δρόμο. Ανατολικά του Καρλοβάσου, ξεχώριζαν τα Κοντακείκα και η Υδρούσσα, τα οποία αριθμούσαν 1.500 και 875 κατοίκους αντίστοιχα¹⁴.

Οι υποδομές που είχαν οι πόλεις και τα χωριά του νησιού, η γεωγραφική τους θέση αλλά και η δυνατότητα συγκοινωνίας μεταξύ τους, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην απόφαση των προσφύγων να εγκατασταθούν σε αυτά. Αμέσως μετά την άφιξη τους, έπρεπε οι ίδιοι να αποφασίσουν για τη μοίρα τη δικιά τους αλλά και της οικογένειάς τους, αφού η κρατική μέριμνα για την αντιμετώπιση των μεγάλων εισροών των προσφύγων ήταν, τουλάχιστον στο νησί της Σάμου, σχεδόν ελλιπής.

1.2. Οι πρώτες δυσκολίες

Οι πρώτοι Μικρασιάτες πρόσφυγες δεν ήρθαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή αλλά τον Ιούνιο του 1921 ενώ, οι τελευταίοι κατέφτασαν τρία χρόνια αργότερα, δηλαδή τον Δεκέμβριο του 1924. Κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων, η Σάμος, όπως και άλλα νησιά που γειτνιάζαν με τη Τουρκία, αποτελούσε σταθμός συγκέντρωσης, προσωρινής περίθαλψης και προώθησης των ανθρώπων αυτών προς την ηπειρωτική Ελλάδα. Μέσα στο διάστημα αυτό, οι πρόσφυγες είχαν το δικαίωμα να εξετάσουν τη περίπτωση να παραμείνουν στο νησί ή να φύγουν και να κατοικήσουν σε άλλες περιοχές της Ελλάδος.

Η πρώτη καταγεγραμμένη άφιξη των Μικρασιατών σημειώθηκε στις αρχές Ιουνίου του 1921. Λέγεται ότι οι 6.000 άνθρωποι κατέφτασαν στο λιμάνι Βαθέος από την περιοχή της Νικομήδειας, ενώ η αποβίβαση τους προκάλεσε τον οίκτο των κατοίκων του νησιού. Σύμφωνα με προφορικές πηγές, οι άνθρωποι αυτοί ήταν αρκετά στενοχωρημένοι αφού αναγκάστηκαν να φύγουν από τις πόλεις και τα χωριά τους και να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες. Οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας

¹³ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 103

¹⁴ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 102-104

Αιγαίον παραινούσαν τους κατοίκους να βοηθήσουν τόσο υλικά όσο και συναισθηματικά τους ανθρώπους αυτούς, ενώ τους είχαν πείσει ότι η παραμονή τους στο νησί ήταν προσωρινή.

Πιστεύεται ότι η αντίληψη αυτή, των δημοσιογράφων της εφημερίδας *Αιγαίον*, είχε διπλή σημασία. Πρώτον, έπρεπε να πείσουν τους κατοίκους ότι δεν επρόκειτο να επηρεαστούν οικονομικά και κοινωνικά σε περίπτωση που η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν μόνιμη και γι' αυτό το λόγο, θα έπρεπε να συνεισφέρουν με μεγάλη χαρά στην περίθαλψη των δύστυχων αυτών ανθρώπων. Δεύτερον, οι δημοσιογράφοι ήταν αρκετά αισιόδοξοι με τις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στο μέτωπο αφού οι Άγγλοι και οι Γάλλοι είχαν δηλώσει ότι βρίσκονταν με το μέρος των Ελλήνων αλλά και με την εγκατάσταση του βασιλιά Κωνσταντίνου στη Σμύρνη τον Μάιο του 1921, προκειμένου να επιβλέπει την επίθεση που ετοιμάζε. Αυτές οι εξελίξεις χαροποιούσαν ιδιαίτερα τον Τύπο εκείνης της περιόδου και θεωρούσαν ότι τα ελληνικά στρατεύματα θα επικρατούσαν εναντίον του κινήματος του Κεμάλ, γεγονός που θα σήμαινε ότι οι πρόσφυγες θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους¹⁵.

Τους επόμενους μήνες κατέφτασαν στη Σάμο, δύο ακόμα εισροές προσφύγων, η πρώτη από την Νικομήδεια και η δεύτερη από την Κιλικία. Αυτή τη φορά όμως, ο ενθουσιασμός των δημοσιογράφων του τοπικού Τύπου, αντικαταστάθηκε από τον σκεπτικισμό. Οι εξελίξεις στο μέτωπο δεν έφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα αφού, ο ελληνικός στρατός στάθηκε αδύναμος να χτυπήσει αποφασιστικά τις κεμαλικές δυνάμεις¹⁶. Πλέον, οι κάτοικοι της Σάμου έβλεπαν ότι οι εισροές των προσφύγων δεν θα σταματούσαν, μιας και ο στρατός του Κεμάλ συνέχιζε τις επιτυχίες στο μικρασιατικό μέτωπο ενώ, οι δυνατότητες στέγασης και περίθαλψης των προσφύγων μειώνονταν δραματικά.

Μέχρι το καλοκαίρι του 1922 δεν σημειώθηκαν άλλες αφίξεις προσφύγων. Από εκείνη τη περίοδο όμως, αλλά και τον Σεπτέμβρη του ίδιου έτους, ο αριθμός των προσφύγων αυξήθηκε ραγδαία, μιας και είχε συντελεστεί η Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία απαριθμούσε πάρα πολλά θύματα. Σύμφωνα με πληροφορίες του Υπουργείου Περιθάλψεως, μέχρι και τον Σεπτέμβρη του 1922, οι πρόσφυγες

¹⁵ Χ. Λάνδρος, «138 χρόνια Σαμιακού Τύπου, τάσεις και προσανατολισμοί. Οι αποτυπώσεις της τοπικότητας», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Δήμου Σαμίων – ΓΑΚ Σάμου «Ο τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας»*, Αθήνα 2003, σ. 23-40, στο εξής βλ. Χ. Λάνδρος, *138 χρόνια Σαμιακού Τύπου*

¹⁶ Ν. Οικονόμου, «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου-Σεπτεμβρίου 1921», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (2008), σ. 172-186.

ανέρχονταν στους 15.000, ενώ παράλληλα στη Χίο κατέφυγαν 25.000 άτομα και στη Μυτιλήνη 40-50.000¹⁷.

Οι πρώτες εντυπώσεις για την άφιξη των προσφύγων στο νησί δεν ήταν καθόλου θετικές, αφού σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο, ένας τεράστιος αριθμός προσφύγων είχε κατακλύσει ολόκληρο το νησί. Αξιοσημείωτος είναι ο τρόπος με τον οποίο ο συντάκτης της εφημερίδας Αιγαίον περιέγραψε την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί:

«Πρόσφυγες, πρόσφυγες, παντού πρόσφυγες. Οι δρόμοι, η προκουμαία, τα σχολεία, οι ναοί, τα παρεκκλήσια, γεμάτα από πρόσφυγες, ανθρώπους κακομοιριασμένους, οι οποίοι σέρνουν τα κορμιά των, ρακένδυτοι και πεινασμένοι. Τί θα γίνουν αυτοί οι άνθρωποι; Πού θα στεγασθούν; Πώς θα ζήσουν; Πώς θα ενδυθούν;»¹⁸

Παράλληλα, η επίσημη πολιτεία δεν είχε πάρει τα κατάλληλα μέτρα για την αντιμετώπιση των μεγάλων αυτών εισροών, μιας και η κατάσταση που επικρατούσε χαρακτηριζόταν από πολλούς ως χαοτική. Οι δημόσιες υπηρεσίες του νησιού δεν ήταν προετοιμασμένη για τις άμεσες βιοποριστικές ανάγκες των προσφύγων. Αρκετοί ήταν αυτοί, που για μία εβδομάδα από την άφιξη τους στο νησί, προσπαθούσαν μόνοι τους να βρουν ένα μέρος να ζήσουν και να στήσουν τη νέα τους ζωή. Από την άλλη πλευρά, το ίδιο το κράτος δεν είχε φροντίσει για την συγκρότηση υγειονομικών υπηρεσιών και παραδοκούσε ο κίνδυνος εμφάνισης επιδημικών νοσημάτων¹⁹. Η κατάσταση έγινε χειρότερη με την έλευση του χειμώνα. Σύμφωνα με προφορικές πηγές, οι άσχημες καιρικές συνθήκες έπληξαν ιδιαίτερα όσες γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους δεν είχαν βρει ακόμα ένα κατάλυμα²⁰.

Πρέπει επίσης, να αναφερθεί η συνδρομή του Νοσοκομείου Σάμου στην περίθαλψη των προσφύγων, το οποίο προσέφερε τις υπηρεσίες του από την πρώτη μέρα που κατέφθασαν πρόσφυγες στο νησί. Η παροχή ιατρικής περίθαλψης ήταν συνεχής μέχρι και το τέλος του Μεσοπολέμου. Ασφαλώς, το νοσοκομείο δεν είχε τη δυνατότητα να φροντίσει για τις ανάγκες όλων των προσφύγων, αφού είχε να αντιμετωπίσει και τις ασθένειες των ντόπιων κατοίκων.

¹⁷ Ανυπόγραφο άρθρο, στο: *Εφημερίδα Αιγαίον*, αρ. φ. 1207, 23.2.1924, στο εξής βλ. *EA*

¹⁸ *EA*, αρ. φ. 1065, 21.9.1922

¹⁹ *EA*, αρ. φ. 1053, 27.8.1922

²⁰ *EA*, αρ. φ. 1080, 12.11.1922

Γι' αυτό το λόγο, ένα χρόνο έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, συγκροτήθηκε το Προσφυγικό Νοσοκομείο Σάμου αλλά και το Φυματικό Ιατρείο Σάμου. Για το Προσφυγικό Νοσοκομείο δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες, παρά μόνο ότι ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1923. Από την άλλη πλευρά, το Φυματικό Ιατρείο ιδρύθηκε για να αντιμετωπίσει τον μεγάλο αριθμό κρουσμάτων φυματίωσης που εμφανίστηκαν στο νησί. Εκεί, οι πρόσφυγες παρέμεναν προσωρινά μέχρι να μεταφερθούν σε νοσοκομεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης²¹.

Όσον αφορά την φαρμακευτική υποστήριξη των προσφύγων, υλοποιήθηκε από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις αλλά και από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Τον Μάρτιο του 1923, η Κοινωνία των Εθνών έστειλε γιατρό, ο οποίος κατάφερε να εμβολιάσει, σε αρχική φάση, τους πρόσφυγες κι έπειτα τον γηγενή πληθυσμό, ούτως ώστε να προληφθεί η ευλογία²².

Από τη στιγμή που οι πρόσφυγες κατέφτασαν στο νησί, η κρατική ιατροφαρμακευτική περίθαλψη τόσο αυτών όσο και των γηγενών κατοίκων ήταν σχεδόν ελλιπής. Τη λύση στο πρόβλημα αυτό, κλήθηκε να βρει η τοπική αυτοδιοίκηση του νησιού. Τον Ιούλιο του 1923, αυξήθηκε η συλλογή των απορριμμάτων εντός της πόλεως της Σάμου προκειμένου να μη μεταδοθούν μολυσματικές ασθένειες, ενώ στο Καρλόβασι αποφασίστηκε η αύξηση των χρηματικών ποσών του κοινοτικού προϋπολογισμού, έτσι ώστε να αγοραστούν αντισηπτικά υγρά αλλά και ασβέστης για απολύμανση των χώρων διαμονής των προσφύγων.

Παρόλο, που η τοπική κοινότητα του νησιού αλλά και το ίδιο το κράτος προσπάθησαν με ελλιπή αλλά στοιχειώδη μέσα να προλάβουν την έξαρση επιδημιών, πολύ γρήγορα εμφανίστηκαν οι ασθένειες της ελονοσίας, της δυσεντερίας και της φυματίωσης²³. Το 1925, μέσω στατιστικών, απεδείχθη ότι η Σάμος συγκαταλέγονταν μεταξύ των νομών, που παρουσίαζαν τους περισσότερους θανάτους εξαιτίας της φυματίωσης²⁴.

Όπως είναι φυσικό, όσο περνούσε ο καιρός, τόσο λιγότερο εμφανίζονταν κρούσματα ασθενειών στο νησί. Αυτή η εξέλιξη ήταν φυσικό επακόλουθο της μόνιμης

²¹ EA, αρ. φ. 1136, 20.8.1923

²² EA, αρ. φ. 1111, 17.3.1923

²³ EA, αρ. φ. 1207, 23.2.1924

²⁴ Κ. Κατσάπης, «Δημόσια Υγεία, Πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Γ. Τζεδόπουλος), Αθήνα 2007, σ. 50

εγκατάστασης των προσφύγων σε οικήματα αλλά και της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης τους.

1.3. Η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων

Αμέσως μετά την έλευση των προσφύγων στη Σάμο, είχαν την δυνατότητα, σε περίπτωση που επέλεγαν να παραμείνουν στο νησί, να αποφασίσουν την εγκατάστασή τους είτε στον αστικό είτε στον αγροτικό χώρο του νησιού. Σύμφωνα με απογραφή του 1923, στη Σάμο καταμετρήθηκαν 19.831 πρόσφυγες, από τους οποίους οι 8.515 ήταν άνδρες και οι 11.316 γυναίκες. Από αυτούς, οι 6.329 επέλεξαν να παραμείνουν στο Βαθύ ενώ 3.234 προτίμησαν το Καρλόβασι. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο Τηγάνι, στους Μυτιληνιούς και στη Χώρα. Λίγα άτομα αποφάσισαν να εγκατασταθούν στα χωριά του νησιού.

Πιθανός λόγος για την εγκατάσταση των προσφύγων στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα αποτελούσε το γεγονός ότι διέθεταν λιμάνια, μέσω των οποίων μπορούσαν να μετακινηθούν στην ενδοχώρα. Φυσικά, ένας ακόμη πολύ σημαντικός λόγος είναι πως στις περιοχές αυτές υπήρχε εξ αρχής η δυνατότητα προσωρινής στέγασης, σίτισης αλλά και περίθαλψης σε αντίθεση με τον αγροτικό χώρο.

Η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων, στις δύο μεγάλες πόλεις του νησιού, ήταν δυνατή στα σχολεία αλλά και στα εμπορικά κτήρια. Αρκετοί διέμεναν στα σχολεία του Βαθέος ενώ, κάποιοι άλλοι στο κτήριο της Μαυρογένειου Σχολής στο Μαλαγάρι. Αρχές Σεπτεμβρίου του 1923, ήρθε έγγραφο από το Υπουργείο Περιθάλψεως, με το οποίο ζητούσε να εκκενωθούν όλα τα σχολεία προκειμένου να λειτουργήσουν για το επερχόμενο σχολικό έτος. Τρεις μέρες αργότερα, έγινε επίσημη ανακοίνωση από τον τοπικό Τύπο, ο οποίος ενημέρωνε τον πληθυσμό ότι τα σχολεία θα έπρεπε να αδειάσουν έως το τέλος Σεπτεμβρίου²⁵. Παράλληλα, στην άλλη πλευρά του νησιού, στο Καρλόβασι, οι πρόσφυγες διέμεναν στις αποθήκες του λιμενικού ταμείου, ενώ αρκετοί στεγάζονταν στο Παρθεναγωγείο της πόλης.

Στον αστικό χώρο του νησιού ήταν ευκολότερο να επιλυθεί το πρόβλημα της προσωρινής στέγασης, μιας και υπήρχαν περισσότερες κατοικίες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, με Νομοθετικό Διάταγμα, επιτρεπόταν η επίταξη κατοικιών, για την

²⁵ *ΕΑ*, αρ. φ. 1162, 10.9.1923

εγκατάσταση των προσφύγων, ακόμη και κατοικημένων²⁶. Τα δωμάτια των σπιτιών που θα επιτάσσονταν, θα έπρεπε να είναι διπλάσια από τον αριθμό των ανθρώπων που θα διέμεναν σε αυτά²⁷. Αν αναλογιστούμε τα χαρακτηριστικά αυτά, είναι εύκολο να κατανοήσουμε ότι σπίτια τέτοιας χωρητικότητας ήταν δυνατόν να βρεθούν μόνο εντός των αστικών κέντρων. Τέλος, επικρατεί η άποψη ότι, από τη στιγμή που το ζήτημα της προσωρινής στέγασης ήταν δυνατό να επιλυθεί με αυτό το τρόπο, είναι εύκολα κατανοητό γιατί πολλοί πρόσφυγες επέλεξαν να κατοικήσουν στις πόλεις αντί στον αγροτικό χώρο.

Επίσης, σημαντικός λόγος για την εγκατάσταση των προσφύγων στις μεγαλουπόλεις ήταν και η σίτιση, αφού στα μέρη αυτά υπήρχαν προμήθειες που, σχεδόν, έφταναν για όλους. Σύμφωνα με εφημερίδες της εποχής, ο επισιτισμός και η φαρμακευτική βοήθεια κατέφταναν μέσω των δύο μεγάλων λιμανιών του νησιού, του Καρλοβάσου και του Βαθέως. Πιο συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβρη του 1922 κατέφτασε στη Βαθύ, η πρώτη ανθρωπιστική βοήθεια. Γερμανικό πλοίο κατέφτασε γεμάτο αλεύρι αλλά δεν κατάφερε να ξεφορτώσει το εμπόρευμα, μιας και ο αντιπρόσωπος της Κοινωνίας των Εθνών αρνήθηκε να καταβάλλει το ποσό που ζητούνταν για την πληρωμή των εκφορτωτών. Τελικά, δύο εβδομάδες αργότερα, διατάχθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών, να πληρώσει η Νομαρχία Σάμου την εκφόρτωση του αλευριού, παίρνοντας ένα μέρος από το ποσό που είχε διατεθεί για την περίθαλψη των προσφύγων. Στις αρχές Οκτώβρη, η Αμερικανική Επιτροπή Βοηθειών έστειλε γαλακτοκομικά προϊόντα²⁸, τον Νοέμβρη κατέφτασαν 200 τόνοι αλεύρι από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό²⁹, τον Αύγουστο του 1923 η Near East Relief έστειλε 25 σακιά αλεύρι³⁰, ενώ στα τέλη του 1923 η ελληνική κυβέρνηση έστειλε κι αυτή, με τη σειρά της, 557 σακιά του ίδιου προϊόντος³¹.

Έπειτα από τη μεγάλη ανθρωπιστική βοήθεια που δέχθηκε το νησί της Σάμου, έπρεπε να κατανεμηθεί ορθά, όλος αυτός ο όγκος προϊόντων, προκειμένου να μην αδικηθεί κανείς από τους πρόσφυγες. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1923, συστάθηκαν Επιτροπές Τροφίμων, οι οποίες είχαν τον ρόλο να κατανεύμουν τα τρόφιμα. Αυτές

²⁶ Β. Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων χώρων», στα: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η Άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1999, σ. 69-87, σ. 83-84.

²⁷ Β. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 72-73

²⁸ *EA*, αρ. φ. 1068, 1.10.1922

²⁹ *EA*, αρ. φ. 1081, 16.11.1922

³⁰ *EA*, αρ. φ. 1107, 5.3.1923

³¹ *EA*, αρ. φ. 1207, 23.2.1924

λειτουργούσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα³². Παρόλες τις προσπάθειες των υπευθύνων να διανείμουν σωστά όλα τα αγαθά που είχαν συγκεντρώσει, δεν έλειψαν τα προβλήματα. Αυτά προκύπταν από το γεγονός ότι πολλοί πρόσφυγες ήταν καταγεγραμμένοι ως δικαιούχοι της σίτισης, δύο φορές³³. Στο Καρλόβασι, παρουσιάστηκε το πρόβλημα της παρουσίας ενός μόνο κέντρου παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας.

Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισαν, η σίτιση στις πόλεις γινόταν σχετικά γρηγορότερα απ' ό,τι στα χωριά. Γι' αυτό είναι εύκολο να κατανοήσουμε γιατί αρκετοί άνθρωποι επέλεξαν να εγκατασταθούν στις μεγάλες πόλεις του νησιού κι όχι στον αγροτικό χώρο.

Επιπλέον, είναι απαραίτητο να αναφερθεί ότι στο Βαθύ, για πάνω από ένα χρόνο, διοργανώνονταν χοροεσπερίδες και εκδηλώσεις, προκειμένου να μαζευτούν χρήματα για την οικονομική ενίσχυση των προσφύγων. Την διαχείριση αυτών των χρημάτων είχε αναλάβει ο Μητροπολίτης Σάμου και ο νομάρχης³⁴. Στο Καρλόβασι δημιουργήθηκε ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων, το οποίο βοηθούσε και περιέθαλπε όσους πρόσφυγες διέμεναν στην πόλη τους. Αν αναλογισθεί κανείς αυτές τις δύο κινήσεις που πραγματοποιήθηκαν στο νησί της Σάμου, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους οι πρόσφυγες επέλεξαν να μείνουν στις δύο αυτές πόλεις.

Ωστόσο, υπήρξαν αρκετοί άνθρωποι, οι οποίοι εξαναγκάστηκαν από τις τοπικές αρχές να εγκατασταθούν στα τρία μεγαλύτερα χωριά του νησιού, αυτά τους Πυθαγορείου, της Χώρας και των Μυτιληνίων. Αυτά τα μέρη είχαν την οικονομική δυνατότητα να θρέψουν όλα τα νέα άτομα, που είχαν συγκεντρωθεί στα μέρη τους αλλά και μπορούσαν να τους προσφέρουν την μετακίνησή τους στα αστικά κέντρα του τόπου. Μάλιστα, τα δύο τελευταία χωριά είχαν μεγάλη αγροτική παραγωγή και μπορούσαν, τουλάχιστον για ένα μικρό διάστημα, να αναλάβουν τον βιοπορισμό των προσφύγων. Παράλληλα, αυτά τα χωριά συνδέονταν με αμαξιτό δρόμο με τη πρωτεύουσα, η οποία δεν απέιχε μεγάλη απόσταση. Μέσω του λιμένος Βαθέως μπορούσαν να φύγουν για την ενδοχώρα αλλά και να παραλάβουν γρήγορα τα εφόδια που τους προσφέρονταν από τις διάφορες οργανώσεις.

³² EA, αρ. φ. 1098, 10.1.1923

³³ EA, αρ. φ. 1068, 10.10.1922

³⁴ EA, αρ. φ. 1081, 23.2.1924

Από την άλλη πλευρά, το Πυθαγόρειο, το οποίο έχει κι αυτό λιμάνι, προσφερόταν και ως χώρος αποβίβασης των προσφύγων αλλά και ως χώρος προσωρινής διαμονής αυτών. Επίσης, τα πρώτα είκοσι χρόνια, το συγκεκριμένο λιμάνι συνδεόταν εμπορικά με τα μικρασιατικά παράλια καθώς, σχεδόν καθημερινά παραλάμβανε εμπορεύματα, όπως σιτηρά, σφάγια ζώων, αλεύρια και όσπρια, η αξία των οποίων ανέρχονταν σε πολλά εκατομμύρια δραχμές³⁵. Αυτός μπορεί και να ήταν ο λόγος που κάποιοι πρόσφυγες επέλεξαν να κατοικήσουν εκεί, μιας και γνώριζαν τον τόπο για αρκετά χρόνια.

Φυσικά, πρόσφυγες δεν υπήρχαν μόνο στα μέρη που αναφέρθηκαν αλλά και σε άλλα χωριά του νησιού, σε πολύ μικρότερο όμως βαθμό. Καλό παράδειγμα τέτοιου χωριού μπορεί να θεωρηθεί αυτό των Δρακαίων, το οποίο το 1921 είχε περίπου 350 κατοίκους, ελάχιστη παραγωγή προϊόντων και δεν διέθετε αμαξιτό δρόμο, γεγονός που σήμαινε ότι το ταξίδι για το Καρλόβασι ήταν αρκετά δύσκολο³⁶. Σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού, που πραγματοποιήθηκε εκείνη την περίοδο, μαθαίνουμε ότι οι πρόσφυγες κατανεμήθηκαν στον αγροτικό χώρο, σύμφωνα με τις ανάγκες της εκάστοτε περιοχής. Κύριος παράγοντας της εγκατάστασης τους στα μέρη αυτά αποτελούσε η προοπτική βιοπορισμού.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στο Μαραθόκαμπο, ο οποίος αριθμούσε 4.500 κατοίκους, στην αρχή εγκαταστάθηκαν μόνο 309 πρόσφυγες. Επρόκειτο για ένα μεγάλο κεφαλοχώρι της Δυτικής Σάμου, το οποίο συνδεόταν μέσω αμαξιτής οδού τόσο με το Βαθύ όσο και με το Καρλόβασι, διακρινόταν για την παραγωγή του στο λάδι ελιάς αλλά και όποιος έμενε στη τοποθεσία αυτή, είχε άμεση πρόσβαση στη θάλασσα. Αν αναλογιστεί κανείς τα προτερήματα αυτού του τόπου, είναι περίεργο που ο τόπος αυτός δεν βρισκόταν μέσα στις πρώτες επιλογές των προσφύγων.

Μετά την πρώτη έλευση των προσφύγων, έγινε προσπάθεια να βρεθούν εργασίες για να μπορέσουν οι άνθρωποι αυτοί να ανταπεξέλθουν στη νέα τους καθημερινότητα. Η φιλανθρωπική βοήθεια δεν ήταν αρκετή για να καλύψει τις ανάγκες τόσων ανθρώπων. Ειδικά η τελευταία αρωγή ήταν αποσπασματική και περιστασιακή. Η κατάσταση, όμως, χειροτέρευσε όταν ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος δεν

³⁵ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 107-108

³⁶ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 96

είχε κλείσει ούτε χρόνο στην Ελλάδα, αποφάσισε να εγκαταλείψει τη χώρα³⁷ και να αφήσει αβοήθητους πολλές χιλιάδες πρόσφυγες³⁸.

Αμέσως μετά την απομάκρυνση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού από το νησί, παρατηρήθηκε έντονη η προσπάθεια των προσφύγων να βρουν μια υποτυπώδη εργασία για να μπορέσουν να καλύψουν τις ανάγκες τόσο των ίδιων όσο και της οικογένειάς τους. Πολλοί απασχολήθηκαν ως εργάτες, ως πλανόδιοι μικροπωλητές και ως αγρότες. Υπήρχαν όμως, και κάποιοι άλλοι πρόσφυγες, οι οποίοι μέσω του τοπικού Τύπου ενημέρωναν τον κόσμο για τις τεχνικές τους γνώσεις, όπως ο Ιωσήφ Φέριγκο από τη Σμύρνη, ο οποίος αναλάμβανε το κούρδισμα των πιάνων³⁹ ή ο ιερέας Αναστάσιος Οικονόμου, από τα Σώκια, ο οποίος μπορούσε να κατασκευάσει «παντός είδους ιερατικά ενδύματα, καλυμμαύχια και τουζλούκια για τους γεωργούς»⁴⁰.

Παρόλο που μεγάλος αριθμός προσφύγων αγωνιζόταν για έναν ανεξάρτητο βιοπορισμό, αυτός δεν είχε πάντα τον χαρακτήρα της ευκαιριακής εργασίας, μιας και αρκετοί από αυτούς είχαν βλέψεις στο να παραμείνουν μόνιμα στο νησί. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν οι πρόσφυγες που προσπάθησαν να επενδύσουν χρήματα και να ανοίξουν τα δικά τους καταστήματα, κυρίως σίτισης, στο τόπο που τους φιλοξενούσε τόσο καιρό. Ενδεικτική είναι η διαφήμιση του Δημήτρη Μίχα και του Ιωάννη Λεονταρίδη στην εφημερίδα *Αιγαίον*, μέσω της οποίας καλούσαν τους κατοίκους του Βαθέος να γευτούν την κωνσταντινουπολίτικη μαγειρική τους⁴¹.

Το παράδειγμα των Μίχα-Λεονταρίδη ακολούθησαν και άλλοι πρόσφυγες, προκειμένου να διαφημίσουν την εκάστοτε τέχνη τους στον τοπικό Τύπο. Ένας από αυτούς ήταν και ο Γρηγόριος Κοσμίδης, από τη Σελεύκεια της Κιλικίας, ο οποίος καλούσε τους κατοίκους να γευτούν τον ανατολίτικο χαλβά του⁴² ενώ ο Ιάκωβος Καμακάρης, από την Κωνσταντινούπολη, διαφήμιζε την τέχνη του στην ραπτική, κυρίως στα ανδρικά ενδύματα⁴³.

Αυτή τη περίοδο η καπνοκαλλιέργεια και η καπνοβιομηχανία σημείωσαν σημαντική πρόοδο. Έτσι, αρκετοί πρόσφυγες κατάφεραν να βρουν εργασία στους τομείς αυτούς, ιδιαίτερα κατά τον πρώτο καιρό μετά την έλευση τους από τα

³⁷ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 319

³⁸ *EA*, αρ. φ. 1096, 11.1.1923

³⁹ *EA*, αρ. φ. 1039, 14.09.1922

⁴⁰ *EA*, αρ. φ. 1180, 17.11.1923

⁴¹ *EA*, αρ. φ. 963, 15.9.1921

⁴² *EA*, αρ. φ. 1104, 08.02.1923

⁴³ *EA*, αρ. φ. 1078, 05.11.1922

μικρασιατικά παράλια. Τον Φεβρουάριο του 1924, η προσφυγική επιτροπή της Σάμου συνέταξε υπόμνημα, το οποίο απέστειλε στο Υπουργείο Υγιεινής και Πρόνοιας, και τους ενημέρωναν ότι αρκετοί πρόσφυγες είχαν βρει εργασία σε ξένους καπνεμπορικούς οίκους και καπνεργοστάσια που βρίσκονταν στο νησί⁴⁴.

Επιπλέον, αρκετοί ήταν εκείνοι, οι οποίοι ανέπτυξαν εμπορικές δραστηριότητες με την υπόλοιπη Ελλάδα. Αυτό είναι φανερό από τις ειδικές άδειες που εξέδωσε η Νομαρχία Σάμου, προκειμένου πρόσφυγες να αποχωρήσουν από τη Σάμο για εμπορικούς λόγους. Παράδειγμα αποτελεί ο Νίκος Ρουμελιώτης, από τα Δωμάτια, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1922, ζήτησε από τον Γενικό διοικητή Σάμου άδεια για να μεταφέρει ζώα προς το εσωτερικό της Ελλάδας⁴⁵.

Ορισμένοι πρόσφυγες κατέφτασαν στον νησί μαζί με έναν σεβαστό αριθμό ζώων, τα οποία διατηρούσαν στον προηγούμενο τόπο κατοικίας τους και θέλησαν να τα αξιοποιήσουν για βιοποριστικούς λόγους και στο νησί. Δύο από αυτούς ήταν ο Δημήτριος Λιόλιας και ο Γρηγόριος Κάντζας⁴⁶.

Όλες αυτές οι επαγγελματικές δραστηριότητες των προσφύγων, είτε ήταν ευκαιριακές είτε μόνιμες, αν και δεν έχουμε έναν ακριβή αριθμό των εμπόρων, των τεχνητών και των αγροτών, αποκαλύπτουν την διαφορετική κοινωνική προέλευση και την οικονομική δυναμική των προσφύγων αλλά και την επίδραση τους στο γηγενή πληθυσμό. Η πρώτη καταγραφή που πραγματοποιήθηκε μετά την έλευση των προσφύγων δείχνει ότι αρκετοί πρόσφυγες έφεραν μαζί τους και την κινητή περιουσία τους, η οποία τους βοήθησε στο νέο τους ξεκίνημα. Από την άλλη όμως, πλευρά ήταν και οι πρόσφυγες, οι οποίοι δεν είχαν φέρει τίποτα μαζί τους και εξαρτιούνταν, σχεδόν εξολοκλήρου, από την φιλανθρωπική αρωγή και την ευκαιριακή εργασία.

Σύμφωνα με τις παραπάνω πληροφορίες, είναι εύκολα κατανοητό ότι οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ένα ομοιογενές σύνολο που μπορούσε να αυτοσυντηρηθεί αλλά και ότι επηρέασαν σε θετικό βαθμό τον γηγενή πληθυσμό στους τομείς της οικονομίας και του πολιτισμού.

Παρόλη την εμπορική και η οικονομική δραστηριότητα των προσφύγων, πολύ γρήγορα ήταν φανερό πως δε μπορούσαν όλοι αυτοί οι άνθρωποι να εγκατασταθούν μόνιμα στο νησί, εφόσον δεν υπήρχαν οι κατάλληλοι πόροι. Τον Φεβρουάριο του 1924,

⁴⁴ *EA*, αρ. φ. 1208, 26.02.1924

⁴⁵ *EA*, αρ. φ. 1069, 05.10.1922

⁴⁶ Χ. Λάνδρος, «70 Χρόνια Νοσταλγίας», στο: *Απόπλους. Σαμιακών Γραμμάτων και Τεχνών Περιήγηση*, τ. 9 (1992), σ. 33-36

από τους 15.270 πρόσφυγες, τουλάχιστον οι μισοί αποφάσισαν να εγκαταλείψουν το νησί. Πιο αναλυτικά, 1020 γεωργικές οικογένειες, 500 οικογένειες αστών και επαγγελματιών καθώς και 300 μονογονεϊκές οικογένειες αποφάσισαν να αναχωρήσουν από τη Σάμο⁴⁷. Αυτές οι οικογένειες αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Κρήτη, στο νομό Δράμας, στην Έδεσσα και γενικά σε περιοχές της Μακεδονίας.

Από την άλλη πλευρά, οικογένειες κτιστών, αρτοποιών, ξυλουργών, σανδαλοποιών και ραπτών είχαν την επιθυμία να εγκατασταθούν σε διάφορες περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας, ενώ ελάχιστοι αποφάσισαν να μετακινηθούν προς την Μακεδονία. Οι 300 οικογένειες χωρίς προστάτη αποφάσισαν να μετακινηθούν σε μέρη, όπου βρίσκονταν ήδη άλλα συγγενικά τους πρόσωπα. Η μετακίνηση αυτή πραγματοποιήθηκε μέσα στο επόμενο χρονικό διάστημα, χωρίς να γνωρίζουμε την αντίστοιχη χρονική στιγμή αλλά ούτε αν εγκαταστάθηκαν στα μέρη που οι ίδιοι είχαν επιλέξει. Τον Μάιο του 1928, σύμφωνα με την επόμενη απογραφή, στη Σάμο διέμεναν πλέον 5.970 πρόσφυγες.

1.4. Πολιτισμικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των εναπομεινάντων προσφύγων

Όπως προαναφέρθηκε, τον Μάιο του 1928, πραγματοποιήθηκε απογραφή, σύμφωνα με την οποία, στην Σάμο διέμεναν πλέον, 5.970 πρόσφυγες. Αναλογιζόμενος κανείς, την απογραφή αυτή, μπορεί να κατανοήσει ότι μεγάλος αριθμός προσφύγων εγκατέλειψε το νησί κι εγκαταστάθηκε σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Η τελευταία απογραφή ήταν ιδιαίτερα σημαντική και υποχρεωτική τόσο για τους γηγενείς όσο και για τους πρόσφυγες κι έτσι μπορεί να βγει εύκολα το συμπέρασμα, ότι τα αριθμητικά δεδομένα είναι περισσότερο έγκυρα σε αντίθεση με αυτήν του 1923.

Όπως είναι φυσικό, η απογραφή του 1928 δεν μπορεί να θεωρηθεί καθόλα ασφαλή όσον αφορά τα ποσοτικά δεδομένα της παρουσίας των προσφύγων στο νησί κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, μιας και αυτή λειτούργησε τμηματικά σε μία ορισμένη χρονική στιγμή. Επίσης, η αριθμητική παρουσία των προσφύγων στη Σάμο, την δεκαετία του 1930, συνδεόταν με την ικανότητα τους να εργάζονται σύμφωνα με τα οικονομικά πρότυπα που είχαν δημιουργηθεί από την κρίση του 1929. Παρόλα αυτά, αντλούμε στοιχεία για την ηλικία των προσφύγων αλλά και για το φύλο τους.

⁴⁷ EA, αρ. φ. 1208, 26.02.1924

Από στοιχεία που έχουν προκύψει, είναι φανερό ότι μεγάλος αριθμός προσφύγων αποφάσισε να εγκατασταθεί στο λιμάνι Βαθέος σε σχέση με μεγαλοχωριά του νησιού. Πιο συγκεκριμένα, στην πρωτεύουσα κατοικούσαν περίπου 2.804 πρόσφυγες, δηλαδή το 47% του συνολικού αριθμού. 1.188 κατοικούσαν στο Καρλόβασι, δηλαδή το 19,9%, ενώ στο Τηγάνι και στους Μυτιληνιούς αντιστοιχούσε το 7,57% και 5,54% με 452 και 331 πρόσφυγες αντίστοιχα. Τα συγκεκριμένα ποσοτικά δεδομένα δείχνουν την μείωση του προσφυγικού πληθυσμού στο νησί. Την περίοδο 1923-1928 παρουσιάστηκε μείωση τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο κατά 67%. Επίσης, ραγδαία μείωση σημειώθηκε στον αγροτικό χώρο του νησιού, αφού η αποχώρηση των προσφύγων απέκτησε μαζικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Μαραθόκαμπος αφού στην απογραφή του 1923 αριθμούσε 309 πρόσφυγες ενώ στην αντίστοιχη του 1928 υπήρχαν μόνο 46. Στον Παγώνδα από τους 433, έμειναν μόνο 81 άτομα ενώ στο Παλαιόκαστρο, από τους 471 πρόσφυγες παρέμειναν οι 221.

Άξιο αναφοράς είναι το μέγεθος της πληθυσμιακής ενδυνάμωσης που προσέδωσαν οι πρόσφυγες με την εγκατάστασή τους σε όλο το νησί. Από την απογραφή προκύπτει ότι στον Λιμένα Βαθέος, οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 18,8% του συνολικού πληθυσμού ενώ, στο Καρλόβασι αποτελούσαν το 15,3%. Στα μεγάλα χωριά του νησιού παρουσιαζόταν η εξής εικόνα: στους Μυτιληνιούς οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 6%, στο Τηγάνι το 18,1%, ενώ στον Μαραθόκαμπο το 1,3%. Στα υπόλοιπα χωριά αποτελούσαν περίπου το 2% με 3%. Σε άλλα μεγάλα χωριά, όπως ήταν αυτό της Χώρας, αποτελούσαν το 8%, ενώ στο Παλαιόκαστρο αντιπροσώπευαν το 17,9%. Παρατηρούμε δηλαδή, ότι η μεγαλύτερη συγκέντρωση προσφύγων παρατηρούνταν στα μεγάλα αστικά κέντρα και στα μεγάλα χωριά του νησιού όπως το Τηγάνι, η Χώρα, οι Μυτιληνιοί και το Παλαιόκαστρο. Η παρουσία των προσφύγων, αν και θεωρούνταν περιορισμένη ποσοτικά στον αγροτικό χώρο, είχε κατανεμηθεί γεωγραφικά με τέτοιο τρόπο που κάλυπτε σχεδόν ολόκληρη τη Σάμο.

Αναφορικά με την κατανομή κατά φύλο, μετά την απογραφή του 1928, στο νησί διέμεναν 2.606 άνδρες και 3.364 γυναίκες. Σε αντίστοιχες απογραφές στην υπόλοιπη Ελλάδα, είναι φανερό ότι οι γυναίκες υπερείχαν αριθμητικά σε σχέση με τους άνδρες. Αυτή η αριθμητική υπεροχή προέκυψε έπειτα από τις διώξεις του ελληνικού πληθυσμού, κυρίως του ανδρικού, από την Δυτική Μικρά Ασία, από όπου προέρχονταν

και το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων που διέμεναν στο νησί⁴⁸. Οι περισσότερες γυναίκες διέμεναν στο λιμάνι Βαθέως, οι οποίες ανέρχονταν στις 1.665 ενώ στο Καρλόβασι διέμεναν 647. Στα υπόλοιπα χωριά παρουσιάζονταν μικρότερα ποσοστά, αλλά ακόμα και σε αυτά, υπερτερούσαν των αντρών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ηλικιακή ταυτότητα αυτών των γυναικών. Από την απογραφή του 1928, ο γυναικείος προσφυγικός πληθυσμός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί γερασμένος. 237 πρόσφυγες αποτελούσαν η ηλικιακή ομάδα 5-9, 352 πρόσφυγες ήταν 10-14 χρόνων, ενώ στην κατηγορία 15-19 υπήρχαν 475 άτομα.

Αν λάβει κανείς υπόψιν του αυτές τις καταγραφές, μπορεί να καταλάβει ότι οι γυναίκες αποτελούσαν το μέλλον του νησιού αφού δινόταν η υπόσχεση της εργασιακής προσφοράς αλλά και η δημογραφική ανάπτυξη μέσω σύναψης γάμων. Το 1928, παρουσιάστηκε μεγάλος αριθμός γυναικών προσφύγων που είχε την δυνατότητα να εργαστεί. 256 γυναίκες πρόσφυγες ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 20-24, 295 ήταν μεταξύ 25 και 29 χρόνων, 30-34 οι 207 πρόσφυγες, ενώ οι άνω των 59 αριθμούσαν 1780. Οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας ήταν σχεδόν ελάχιστες.

Ο ανδρικός πληθυσμός διέφερε συγκριτικά με τον γυναικείο. Μεγαλύτερος αριθμός αυτών ανήκε στην ηλικιακή ομάδα 5-9 χρόνων, στην οποία εντοπίστηκαν 286 πρόσφυγες, 10-14 αποτελούσαν 340 άτομα, ενώ 15-19 ήταν τα 432 άτομα. Αυτές οι ηλικιακές ομάδες δεν μπορούσαν να θεωρηθούν άμεσα παραγωγικές, αλλά έδιναν προοπτικές εργασίας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες, η αριθμητική παρουσία των ανδρών μειωνόταν αισθητά. 131 άτομα ήταν 20-24 ετών, 25-29 ήταν 185, 30-34 ήταν 160 άτομα, 45-49 188 άτομα. Στο σύνολό τους, οι άνδρες πρόσφυγες που μπορούσαν να εργαστούν ήταν 1.198 άτομα. Όπως συνέβη στην περίπτωση των γυναικών, έτσι και σε αυτή των προσφύγων οι ηλικιωμένοι ήταν ελάχιστοι.

Πρέπει ακόμη, να πραγματοποιηθεί και η σύγκριση των ηλικιακών κατηγοριών τόσο των ντόπιων κατοίκων όσο και των προσφύγων, μιας και παρουσιάζουν σημαντική διαφορά. Η ηλικιακή ταυτότητα είναι αυτή που καθορίζει την εργασιακή δραστηριοποίηση και τη δημογραφική τους εξέλιξη. Ο γηγενής πληθυσμός ηλικίας έως και 14 ετών αποτελούσε το 42,2% ενώ αυτός των προσφύγων αποτελούσε το 24,6%. 15-64 ετών αποτελούσε το 50% των γηγενών, ενώ οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 68,5%. Τέλος, οι γηγενείς ηλικίας 65 ετών και άνω, αποτελούσαν το 7,8%, ενώ το

⁴⁸ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 16-17

αντίστοιχο ποσοστό των προσφύγων ήταν 6,9%. Παρατηρείται λοιπόν, ότι στις ηλικίες 0-15 ετών μεταξύ γηγενών και προσφύγων, η εικόνα ήταν εντελώς διαφορετική.

Όσον αφορά την παραγωγική ηλικία, αυτή των 15-64 ετών, τα ποσοστά τόσο των γηγενών όσο και των προσφύγων ξεπερνούσαν το 50% του συνολικού πληθυσμού. Αυτό το ποσοστό μας δείχνει ότι, τη συγκεκριμένη περίοδο, η Σάμος έδινε επαγγελματικές ευκαιρίες στους νέους και αυτοί με τη σειρά τους δεν αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν σε άλλες περιοχές της Ελλάδος. Η τρίτη ηλικία στο νησί ήταν σχεδόν ελάχιστη κι έτσι, δεν μπορούσε ο συνολικός πληθυσμός να χαρακτηριστεί γερασμένος.

Επίσης, είναι ιδιαίτερης σημασίας η πολιτισμική ταυτότητα των Μικρασιατών προσφύγων. Η σπουδαιότητα της εξακρίβωσης της γλωσσικής ταυτότητας των προσφύγων συνδέεται τόσο με την αποδοχή ή μη των ανθρώπων αυτών από τους γηγενείς αλλά και με την ανάγκη προσαρμογής τους στο καινούριο τους περιβάλλον⁴⁹.

Σύμφωνα με σχετικά αρχεία, το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων ήταν ελληνόφωνοι. Η προσφυγική επιτροπή στον Λιμένα Βαθέως, συνέταξε υπόμνημα, το οποίο απέστειλε στο Υπουργείο Περιθάλψεως και με το οποίο επιβεβαίωνε ότι όσοι πρόσφυγες έχουν απομείνει, προέρχονται κυρίως από τα μικρασιατικά παράλια⁵⁰. Το υπόμνημα αυτό έρχεται σε πλήρη αντιστοιχία με την απογραφή του 1928. Σύμφωνα με αυτήν, από τους 103.642 τουρκόφωνους χριστιανούς που εντοπίστηκαν στην Ελλάδα, μόνο οι 234 βρέθηκαν στα νησιά του Αιγαίου. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην Βόρεια Ελλάδα και την Θράκη.

Στοιχεία για την ελληνοφωνία των προσφύγων στο νησί της Σάμου μπορούμε να πάρουμε από τα δημοτολόγια των αστικών κέντρων, στα οποία έχουν καταγραφεί ο τόπος προέλευσης όλων των προσφύγων. Η πλειοψηφία αυτών προέρχονταν από περιοχές, στις οποίες οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Περίπτωση άλλης μητρικής γλώσσας υπήρξε αν μία οικογένεια καταγόταν από την Καισάρεια, στην οποία στις αρχές του 1900, κατοικούσαν 40.000 Τούρκοι, 12.000 Αρμένιοι και μόνο 3.000 Έλληνες⁵¹.

Μία ακόμη, περίπτωση αλλογλωσσίας μπορεί να υπήρξε αν μία οικογένεια δήλωνε τόπο προέλευσης το Ικόνιο. Εκεί, υπήρξε τουρκικός πληθυσμός 41.969

⁴⁹ Κ. Κωστής, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο: *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα. Η Μικρασιατική Καταστροφή. 1922* (Επιμ. Η. Νικολακόπουλος-Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2010, σ. 129

⁵⁰ *ΕΑ*, αρ. φ. 1207, 23.02.1924

⁵¹ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία. 19^{ος}-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ.184

ατόμων, δίπλα στον οποίο κατοικούσαν έως και το 1905 2.500 ελληνορθόδοξοι, οι οποίοι είτε μιλούσαν τουρκικά είτε ελληνικά.

Η ελληνοφωνία μπορούσε να επιβεβαιωθεί και σε άλλες περιπτώσεις. Πρώτα απ' όλα, όσοι έλαβαν έγκριση για δανειοδότηση από την Ε.Τ.Ε., όπου σε 349 άτομα που έλαβαν έγκριση, παρατηρήθηκε ότι οι περισσότεροι προέρχονταν από ελληνόφωνες περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, 46 άτομα που έλαβαν δανειοδότηση προέρχονταν από τα Σώκια, 34 από τα Δωμάτια, 25 από την Νέα Έφεσο, 21 από τη Σμύρνη, 20 από τα Βουρλά, 14 από τον Τσεσμέ, 11 από το Σιβριχισάρ και το Κελεμπέσι, ενώ μερικοί ακόμη από άλλες ελληνόφωνες περιοχές της Μικράς Ασίας. Προφανώς και υπήρχε η περίπτωση όπου έμποροι προέρχονταν από την Καππαδοκία, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν τουρκόφωνη. Καταγράφηκαν επτά πρόσφυγες από το Ικόνιο, ενώ κάποιοι προέρχονταν αποκλειστικά από τουρκόφωνες περιοχές, όπως στην περίπτωση του μοναδικού δανειοδοτηθέντα πρόσφυγα από την Νίγη.

Τελευταία επιβεβαίωση ελληνοφωνίας προκύπτει από τις υπεύθυνες δηλώσεις αστικής αποκατάστασης όσων προσφύγων εγκαταστάθηκαν στους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς του νησιού. Όσοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στον λιμένα Βαθέως προήλθαν, κυρίως, από τα μικρασιατικά παράλια. Από τις 241 οικογένειες, μόνο οι δύο προέρχονταν από περιοχές που, ενδεχομένως, να μιλούσαν τούρκικα. Στο Καρλόβασι, από τις 94 οικογένειες, εντοπίστηκαν δύο τουρκόφωνες από την Νίγη, στο Κατσούνι βρέθηκε μία οικογένεια από το Ικόνιο, ενώ στον οικισμό στο Τηγάνι, όλες οι οικογένειες προέρχονταν από ελληνόφωνες περιοχές.

Όσον αφορά, τουλάχιστον, την Σάμο, στο σύνολο τους οι περισσότεροι πρόσφυγες ήταν ελληνόφωνοι, κάτι που διευκόλυνε την ενδεχόμενη ένταξη τους στην σαμιακή κοινωνία. Στην υπόλοιπη Ελλάδα, όσοι μιλούσαν τούρκικα αντιμετώπιζαν κοινωνικό διαχωρισμό και κατ' επέκταση απομονώνονταν και οδηγούνταν σε ενδογαμίες. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των τουρκόφωνων Ποντίων, όπου η γλώσσα τους συνέβαλε στην κοινωνική απομόνωση τους⁵².

Σύμφωνα λοιπόν, με τα παραπάνω στοιχεία μαθαίνουμε ότι οι πρόσφυγες ενίσχυσαν πληθυσμιακά τον αστικό χώρο αλλά και ορισμένες αγροτικές περιοχές του τόπου. Οι γυναίκες υπερτερούσαν των ανδρών. Η πλειοψηφία των προσφύγων βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία ενώ τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας ήταν ελάχιστα.

⁵² Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά. Κατοχή. Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο 2001, σ. 92-93

Οι μικρότεροι είχαν τη δυνατότητα να εργασθούν και να διεκδικήσουν την επαγγελματική τους αποκατάσταση αλλά και να κατοχυρώσουν την κοινωνική τους παρουσία και την μόνιμη διαμονή τους στον τόπο που επιθυμούσαν. Επίσης, η ελληνοφωνία ήταν ένα στοιχείο, το οποίο διευκόλυνε την εγκατάσταση τους στο νησί αλλά και την σύναψη φιλικών σχέσεων με τον γηγενή πληθυσμό. Η επίλυση του προβλήματος της μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων έδινε την δυνατότητα σε πολλούς να επιλέξουν την περιοχή ως τόπο κατοικίας τους.

1.5. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη

Η στέγαση των προσφύγων στην πόλη της Σάμου και του Καρλοβάσου δεν ήταν μία εύκολη υπόθεση, η οποία ήθελε πολύ κόπο για να επιτευχθεί. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι ελληνικές κυβερνήσεις και η Ε.Α.Π. προσπάθησαν πολύ, προκειμένου να αποκαταστήσουν το μεγαλύτερο μέρος αυτών. Παρόλα αυτά, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη επίλυση αυτού του προβλήματος έως και τον Δεκέμβρη του 1930⁵³. Η Ε.Α.Π. ιδρύθηκε ούτως ώστε να επιλυθούν ζητήματα που προέκυψαν έπειτα από το προσφυγικό. Επίσης, η ελληνική πολιτεία της παρέδωσε ολόκληρη την μουσουλμανική ανταλλάξιμη περιουσία αλλά και τα κτήματα των Βουλγάρων, τα οποία εγκατέλειψαν φεύγοντας από την χώρα, αλλά και τα ποσά από τα προσφυγικά δάνεια που είχε συνάψει το ελληνικό κράτος με την Βρετανία και την Αμερική⁵⁴. Της διέθεσε ακόμη, οικόπεδα σε αστικά κέντρα με σκοπό να ανεγερθούν αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί, και, τέλος, απαλλοτριωμένα κτήματα και μοναστηριακή γη⁵⁵.

Η Ε.Α.Π. είχε ως κέντρο της την Αθήνα, αν και υπήρξε αυτόνομος οργανισμός, βρισκόταν υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών, ενώ διοικούνταν από τετραμελές συμβούλιο. Ο πρόεδρος της Ε.Α.Π. έπρεπε να έχει αμερικανική υπηκοότητα⁵⁶ και έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, οι υπάλληλοι της ανέρχονταν στους 2.000⁵⁷.

⁵³ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 78-79

⁵⁴ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 94-95

⁵⁵ Ε. Κοντογιώργη, «Η Αποκατάσταση, 1922-1930» στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου* (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2003, σ. 87

⁵⁶ Ε. Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 85

⁵⁷ Ε. Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 87

Στόχος αυτού του οργανισμού ήταν να δώσει τη δυνατότητα στους πρόσφυγες να αποκτήσουν ξανά το αίσθημα της αυτοσυντήρησής⁵⁸, τόσο μέσω του προσφυγικού ψυχικού σθένους αλλά και την απόκτηση μόνιμου χαρακτήρα. Προκειμένου να γίνει ορθά, η κατανομή των προσφύγων σε όλο το νησί, έπρεπε, για αρχή, να μείνουν είτε στις πόλεις είτε στα χωριά. Όσον αφορά την αγροτική αποκατάσταση, αυτή προϋπέθετε παροχή κτημάτων αλλά και οικίας, οφέλη τα οποία δεν διέθετε εύκολα η αστική, αφού οι πρόσφυγες στο χωριό μπορούσαν άμεσα να ασχοληθούν με την αγροτική παραγωγή. Από την άλλη πλευρά, η αστική αποκατάσταση διέθετε οικία, με την προϋπόθεση ότι κοντά σε αυτήν βρισκόταν ο χώρος εργασίας του πρόσφυγα, για να επιτευχθεί ο βιοπορισμός του ίδιου αλλά και της οικογένειάς του⁵⁹. Παρόλο που οι ελληνικές κυβερνήσεις και η Ε.Α.Π. προσπάθησαν να ακολουθήσουν αυτό το σχέδιο, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, επικρατούσε μία εικόνα ευκαιριακής αστικής αποκατάστασης, η οποία κάλυπτε συγκυριακές ανάγκες⁶⁰.

Πέρα από την Ε.Α.Π. και τις ελληνικές κυβερνήσεις, τη δεκαετία του 1920, αρκετοί φορείς και κρατικοί οργανισμοί έδρασαν ενεργά, προκειμένου να στεγασθούν, όσο το δυνατόν πιο άμεσα, οι πρόσφυγες. Ένας από αυτούς τους οργανισμούς ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το οποίο ιδρύθηκε το 1922⁶¹. Ο συγκεκριμένος οργανισμός ιδρύθηκε, ούτως ώστε να αναλάβει την άμεση περίθαλψη όλων των προσφύγων που κατέφθαναν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή⁶².

Το Τ.Π.Π., από τη στιγμή που είχε να αναλάβει και την στέγαση όλων των προσφύγων, αποφάσισε να ανοικοδομήσει νέες, ποιοτικότερες κατοικίες τόσο στις μεγαλουπόλεις όσο και σε μικρότερες, όπως ήταν ο Βόλος, η Έδεσσα και η Ελευσίνα. Πέρα από αυτό, δράση ανέλαβε και το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, το οποίο ανέλαβε το έργο της στέγασης σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁶³. Ωστόσο, το Τ.Π.Π. διαλύθηκε το 1926, και το έργο του ανέλαβε η Ε.Α.Π., η οποία έθεσε ως προτεραιότητα της την αγροτική αποκατάσταση κι έπειτα την αστική⁶⁴. Στις

⁵⁸ Ε. Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 104-105

⁵⁹ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 84-87

⁶⁰ Κ. Κατσάπης, «Η Αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου-Το γενικό περίγραμμα» στο: *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (Επιμ. Γ. Τζεδόπουλος)*, Αθήνα 2007, σ. 34

⁶¹ Ε. Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 112

⁶² Κ. Κωστής, *ό. π.*, σ. 132

⁶³ Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά. 1909-1940*, Αθήνα 1989, σ. 203

⁶⁴ Φ. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά», στο: *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (Επιμ. Γιώργος Τζεδόπουλος)*, Αθήνα 2007, σ. 78

14 Ιουλίου του 1927, ιδρύθηκε η Υπηρεσία Διαχείρισεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών, προκειμένου να ολοκληρωθούν οι ημιτελείς κατοικίες του Τ.Π.Π. στην Αθήνα και τον Πειραιά. Παράλληλα με τους οργανισμούς αυτούς, δρούσαν και το Υπουργείο Δημοσίων Έργων αλλά και οι Νομαρχία του κάθε Δήμου και οι αστυνομικές αρχές, για να ολοκληρωθεί, όσο γινόταν πιο γρήγορα, το προσφυγικό στεγαστικό πρόγραμμα.

Τέλος, ρόλο στον σχεδιασμό των αστικών προσφυγικών συνοικισμών έπαιξε και το Υπουργείο Συγκοινωνίας, το οποίο έπρεπε να περιφρουρεί την πολεοδομική πολιτική, την οποία το ίδιο είχε θεσμοθετήσει. Το συγκεκριμένο Υπουργείο είχε θέσει ως βασική του αρχή ότι, οποιοσδήποτε προσφυγικός οικισμός δημιουργούνταν κοντά σε αστικό χώρο θα έπρεπε να δημιουργείται με βάση το νέο ή με το υπό εκπόνηση σχέδιο της πόλεως⁶⁵. Το σχέδιο αυτό, όμως δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Το 1927, η ανοικοδόμηση των προσφυγικών αστικών συνοικισμών έπαψαν να είναι αρμοδιότητα του Υπουργείου Συγκοινωνίας και το έργο ανέλαβε το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως⁶⁶.

Το Νομοθετικό Διάταγμα του 15.12.1923, *Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών*, προέβλεπε και στήριζε την ανέγερση κατοικιών και για τους ανάπηρους πολέμου, τους υπαλλήλους, τους συνταξιούχους και τους πρόσφυγες⁶⁷. Επίσης, το αντίστοιχο Νομοθετικό Διάταγμα του 17.7/6.8.1923 όριζε την αναγκαστική απαλλοτρίωση κτημάτων και οικοπέδων, όταν χρειαζόταν, για την αποκατάσταση των προσφύγων στην πόλη αλλά και όσων είχαν πληγεί από φυσικές θεομηνίες⁶⁸. Τον Ιούλιο του 1927 δημοσιεύτηκε ο Νόμος *Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων*, ο οποίος ήταν η απαρχή για την σύσταση 320 οικοδομικών συνεταιρισμών μέσα στα επόμενα χρόνια⁶⁹. Τέλος, δόθηκε η δυνατότητα κατασκευής αστικών προσφυγικών συνοικισμών, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η πολεοδομική νομοθεσία που ίσχυε έως τότε⁷⁰.

⁶⁵ Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων. 1912-1940», στα: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα. Οι Προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1997, σ. 99-100

⁶⁶ Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002, σ. 72

⁶⁷ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ. 81

⁶⁸ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ. 82

⁶⁹ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ. 83

⁷⁰ Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και Ύπαιθρος...», *ό. π.*, σ. 69-73

Σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο που αναφέρθηκε, πραγματοποιήθηκε και η αστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Σάμο, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Κατά την επίτευξη αυτού του έργου, θα αντλούσαν στοιχεία για την αριθμητική παρουσία αλλά και την χρονική διάρκεια παρουσίας των προσφύγων στις πόλεις της Σάμου. Παράγοντες, όπως η χρονοβόρα ή γρηγορότερη κατασκευή οικιών και οι στεγαστικές δυνατότητες των συνοικισμών εντός της πόλεως, λειτουργούσαν θετικά ή αρνητικά στην απόφαση των προσφύγων να παραμείνουν ή να αποχωρήσουν από το συγκεκριμένο νησί. Εν τέλει, τα έργα που πραγματοποιήθηκαν, απέδειξαν το πόσο επηρεάστηκε η τελική επιλογή των προσφύγων στο αν θα παραμείνουν στο νησί ή όχι.

Η αστική αποκατάσταση στο νησί πραγματοποιήθηκε με τη δημιουργία των οικισμών *Λιμένος Βαθέως, Καρλοβασίων και Κατσούνι*. Για τον Λιμένα Βαθέως και των Καρλοβασίων, κατασκευαστικός φορέας ήταν το Τ.Π.Π.⁷¹ Το καλοκαίρι του 1925 ιδρύθηκαν στο νησί δύο «Τοπικά Συμβούλια Πρόνοιας και Στεγάσεως». Το πρώτο βρισκόταν στο Βαθύ και πρόεδρος ήταν ο νομάρχης⁷² ενώ, το δεύτερο βρισκόταν στο Καρλόβασι και πρόεδρος του ήταν ο ειρηνοδίκης Καρλοβάσου. Μέλη του αποτελούσαν ο οικονομικός έφορος, ο τελώνης και δύο πρόσφυγες, ο Αριστείδης Παπαδημητρίου και ο Γεώργιος Αρμαγανίδης⁷³.

Αυτά τα δύο συμβούλια ήταν υπεύθυνα για τον έλεγχο της πορείας κατασκευής των αστικών προσφυγικών συνοικισμών, του Βαθέως και των Καρλοβασίων. Πραγματοποιούσαν ακόμη, διαγωνισμούς για την προμήθεια υλικών κατασκευής αλλά βοήθησαν και στην εγκατάσταση των προσφύγων στους οικισμούς, όταν αυτοί ολοκληρώθηκαν.

Όταν πια διαλύθηκε το Τ.Π.Π., το Υπουργείο Πρόνοιας, Υγιεινής και Αντιλήψεως ανέλαβε να αποπερατώσει το έργο της ολοκλήρωσης των προσφυγικών συνοικισμών. Τον Απρίλιο του 1926, το Τμήμα Περιθάλψεως Προσφύγων ζήτησε να ενημερωθεί για το ακριβές ποσό που διέθετε η Νομαρχία για την κατασκευή αυτών των οικισμών. Το Υπουργείο Πρόνοιας Υγιεινής και Αντιλήψεως είχε τον βασικό ρόλο στην αποπεράτωση αυτού του έργου, έως και το τέλος της δεκαετίας του 1920.

Η Ε.Α.Π. δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τους προσφυγικούς συνοικισμούς της Σάμου. Μία και μοναδική φορά έδειξε ενδιαφέρον, όταν ο Άγγελος Σημηδιώτης πήγε

⁷¹ Μ. Πασχόπουλος, «Η στέγασις των προσφύγων», στην: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, (1934), σ. 410-411

⁷² *ΕΑ*, αρ. φ. 1383, 03.11.1925

⁷³ *ΕΑ*, αρ. φ. 1349, 11.07.1925

στη Σάμο, ο οποίος ήταν υπάλληλος της Ε.Α.Π., και ο λόγος της επίσκεψης του ήταν να κάνει απογραφή όλων των προσφύγων και να φροντίσει για την στεγαστική αποκατάστασή τους⁷⁴. Τα αποτελέσματα του έργου του εντοπίζονται στην 16^η έκθεση της Ε.Α.Π.⁷⁵ Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι σε έναν πίνακα που δημοσιεύτηκε και στον οποίο αναφέρονται όλοι οι προσφυγικοί συνοικισμοί, στην ανέγερση των οποίων βοηθούσε και η Ε.Α.Π., αναφορά για την Σάμο δεν υπάρχει⁷⁶.

Επίσης, το Υπουργείο Πρόνοιας, Υγιεινής και Αντιλήψεως ανέλαβε την διεκπαιρέωση του έργου κατασκευής και του οικισμού στο Κατσούνι. Τον Δεκέμβριο του 1929, το Υπουργείο έστειλε αποφάσεις για την απαλλοτρίωση ιδιωτικών εκτάσεων σε εκείνη την περιοχή, προκειμένου να αρχίσουν οι εργασίες ανοικοδόμησης καινούριων προσφυγικών κατοικιών. Τον Σεπτέμβριο του επόμενου έτους, αρμόδιοι υπάλληλοι έκαναν ερωτήσεις στις αρχές του τόπου για να ελέγξουν την έναρξη και την πορεία του μεγάλου αυτού έργου, τακτική που συνεχίστηκε για όλη την επόμενη χρονιά.

Η αστική εγκατάσταση των προσφύγων, όσον αφορά τον λιμένα Βαθέος, ξεκίνησε με την επιλογή της κατάλληλης τοποθεσίας για την ανοικοδόμηση του προσφυγικού συνοικισμού. Πρώτη επιλογή ήταν οικόπεδα στην περιοχή Μαλαγάρι, στην οποία βρίσκονταν εξαιρετικά οικοδομικά υλικά⁷⁷. Το καλοκαίρι του 1924 έφτασε στο νησί πολιτικός μηχανικός, ο οποίος επέλεξε ως καταλληλότερη περιοχή την τοποθεσία πίσω από την οικία Μίλμπεργ, η οποία βρισκόταν μέσα στον οικισμό της πόλεως⁷⁸. Όμως, η τελική τοποθεσία που επιλέχθηκε ήταν ένα οικόπεδο κοντά στον κήπο Λουιμάρκ. Η συγκεκριμένη τοποθεσία είχε αρκετά πλεονεκτήματα, αφού το έδαφος ήταν αρκετά ομαλό, βρισκόταν μέσα στο κέντρο και η δυνατότητα ύδρευσης ήταν ευκολότερη⁷⁹.

Οι εργασίες του προσφυγικού συνοικισμού άρχισαν το φθινόπωρο του ίδιου έτους. Ο εργολάβος είχε υποσχεθεί ότι μέσα σε τρεις μήνες θα ολοκληρωνόταν η κατασκευή 250 οικιών. Η υπόσχεση όμως, αυτή γρήγορα διαψεύστηκε⁸⁰. Για κάποιον ανεξήγητο λόγο, οι εργασίες ανοικοδόμησης σταμάτησαν τον Οκτώβριο και ξεκίνησαν,

⁷⁴ *EA*, αρ. φ. 1563, 16.08.1927

⁷⁵ Σ. Πελαγίδης, *ό.π.*, σ. 291-292

⁷⁶ Α. Β. Πρωτονοτάριος, *Το Προσφυγικόν Πρόβλημα από ιστορικής, νομικής, και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σ. 93-94

⁷⁷ *EA*, αρ. φ. 1229, 10.05.1924

⁷⁸ *EA*, αρ. φ. 1248, 15.07.1924

⁷⁹ *EA*, αρ. φ. 1207, 18.07.1924

⁸⁰ *EA*, αρ. φ. 1272, 11.10.1924

εκ νέου, τον ερχόμενο Δεκέμβρη⁸¹. Το μεγάλο αυτό έργο συνεχίστηκε μέχρι και το καλοκαίρι του 1925, ενώ κατά το διάστημα αυτό υπήρξαν έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ του εργολάβου και του Τοπικού Συμβουλίου Πρόνοιας και Στέγασης Βαθέος. Οι λόγοι αυτών των αντιπαραθέσεων ήταν ιδιαίτερα σημαντικοί, αφού ο εργολάβος καθυστέρησε την αποπεράτωση του έργου που είχε ο ίδιος αναλάβει και αφετέρου τα κεραμίδια που θα χρησιμοποιούνταν στις οικίες αυτές δεν ήταν καλής ποιότητας⁸². Εν τέλει, το Τοπικό Συμβούλιο Πρόνοιας και Στέγασης Βαθέος αλλά και το αντίστοιχο του Καρλοβάσου αποφάσισαν να προκηρύξουν καινούριο διαγωνισμό για την προμήθεια νέων κεραμιδιών⁸³.

Τον Απρίλιο του 1926, η Νομαρχία Σάμου πληροφόρησε το Υπουργείο Πρόνοιας, Υγιεινής και Αντιλήψεως ότι το έργο δεν είχε ολοκληρωθεί κι ότι χρειάζονταν άλλες 3.200.000 δραχμές για την αποπεράτωση του. Ωστόσο, μέχρι και τον Αύγουστο του 1926, το έργο δεν είχε ολοκληρωθεί, γεγονός που προκαλούσε προβληματισμό στους ντόπιους κατοίκους. Με την εγκατάσταση των προσφύγων σε οικίες, θα λυνόταν πια το πρόβλημα της στέγασης που ταλάνιζε εδώ και καιρό τόσο τον ντόπιο πληθυσμό και τις αρχές όσο και τους ίδιους τους πρόσφυγες, που δεν είχαν μία στέγη για να προφυλαχθούν από τις δύσκολες καιρικές συνθήκες⁸⁴.

Τελικά, η ολοκλήρωση του έργου ανακοινώθηκε τον Δεκέμβρη του 1926⁸⁵. Σύμφωνα με επίσημα έγγραφα, κατασκευάστηκαν 241 μονοκατοικίες και διπλοκατοικίες, μεγέθους 35 με 46 τετραγωνικά μέτρα. Κάθε κατοικία διέθετε μικρή αυλή, αποχωρητήριο, ένα δωμάτιο κι ένα μαγειρείο⁸⁶. Ως υλικά κατασκευής χρησιμοποίησαν την πέτρα για τους τοίχους, το τσιμέντο για το πάτωμα, το ξύλο για τα παράθυρα, τις πόρτες και τη στέγη μαζί με κεραμίδια. Το κόστος κατασκευής του προσφυγικού συνοικισμού υπολογίζεται στις 9.000.000 δραχμές⁸⁷.

Όσον αφορά τον προσφυγικό συνοικισμό στο Καρλόβασι, απαλλοτριώθηκε οικόπεδο πίσω από τον ναό του Αγίου Νικολάου στον Όρμο Καρλοβάσου⁸⁸. Η διεκπαιρέωση του έργου ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1924⁸⁹ και συνεχίστηκε έως και το καλοκαίρι του 1925, όταν και πραγματοποιήθηκαν οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στον

⁸¹ *EA*, αρ. φ. 1289, 09.12.1924.

⁸² *EA*, αρ. φ. 1349, 11.07.1925.

⁸³ *EA*, αρ. φ. 1375, 06.10.1925

⁸⁴ *EA*, αρ. φ. 1465, 21.08.1926

⁸⁵ *EA*, αρ. φ. 1497, 14.12.1926

⁸⁶ *Εφημερίς των Σαμίων*, αρ. φ. 151, 25.01.1931, στο εξής βλ. *ΕτΣ*

⁸⁷ *ΕτΣ*, αρ. φ. 199, 20.07.1931

⁸⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 14.10.1924, στο εξής βλ. *ΕτΚ*

⁸⁹ *EA*, αρ. φ. 1272, 11.10.1924

εργολάβο και στα Τοπικά Συμβούλια για τα υλικά που θα χρησιμοποιούνταν. Τις επόμενες πληροφορίες για το έργο αυτό τις λαμβάνουμε την Άνοιξη του 1926. Ο ειρηνοδίκης Καρλοβάσου και ο Πρόεδρος του Τοπικού Συμβουλίου ζήτησαν άλλες 600.000 δραχμές για την ολοκλήρωση του έργου. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους παραδόθηκαν 94 κατοικίες και στα τέλη Ιουλίου άλλες 112 είχαν ολοκληρωθεί⁹⁰.

Στον συνοικισμό του Καρλοβάσου, κύριο υλικό κατασκευής ήταν το τσιμέντο τόσο για τους τοίχους όσο και για τα πατώματα. Ξύλο χρησιμοποιήθηκε για τις στέγες, τα παράθυρα και τις πόρτες αλλά και κεραμίδια για την επικάλυψη των στεγών. Τα σπίτια αυτά είχαν μέγεθος 41 έως 61 τετραγωνικά μέτρα και, όπως στον αντίστοιχο οικισμό στο Βαθύ, είχαν ένα δωμάτιο, ένα μαγειρείο, μία αυλή μαζί με ένα αποχωρητήριο. Το συνολικό κόστος κατασκευής του οικισμού ανήλθε στις 3.000.000 δραχμές⁹¹.

Ο τρίτος συνοικισμός ήταν αυτός στην περιοχή Κατσούνι στο Βαθύ. Πολλοί ήταν αυτοί, οι οποίοι αμφισβήτησαν την καταλληλότητα της συγκεκριμένης περιοχής για την ανοικοδόμηση προσφυγικής συνοικίας. Τον Σεπτέμβριο του 1928, ειπώθηκε η άποψη ότι η συγκεκριμένη περιοχή δεν παρείχε τη δυνατότητα ύδρευσης⁹². Αρκετές ακόμη, απόψεις θεωρούσαν ως κατάλληλη περιοχή την Νεάπολη κι ότι ήταν απαράδεκτη η επιλογή στο Κατσούνι.

Παρά τις αντιρρήσεις του κόσμου, ο τρίτος συνοικισμός αποφασίστηκε να δημιουργηθεί στη περιοχή Κατσούνι. Τον Δεκέμβριο του 1929 κοινοποιήθηκε απόφαση, σύμφωνα με την οποία έπρεπε να απαλλοτριωθούν οικόπεδα στην περιοχή αυτή. Το έργο ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1931⁹³. Κατασκευάστηκαν δεκαπέντε διπλοκατοικίες, οι οποίες ήταν όμοιες με τριάντα κατοικίες, ενώ η κάθε μία είχε ένα δωμάτιο κι ένα μαγειρείο. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους ήταν όμοια με εκείνα του άλλου οικισμού στο Βαθύ.

Τα δομικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για τους οικισμούς του Βαθέως και του Καρλοβάσου ήταν καλύτερης ποιότητας από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν σε άλλες περιοχές της Ελλάδος⁹⁴. Η πέτρα, το τσιμέντο και το ξύλο αποτελούσαν υλικά τα οποία ήταν ανθεκτικότερα στις δύσκολες καιρικές συνθήκες και μπορούσαν να εγγυηθούν

⁹⁰ *EA*, αρ. φ. 1458, 27.07.1926

⁹¹ *ΕτΣ*, αρ. φ. 199, 20.07.1931

⁹² *EA*, αρ. φ. 1688, 23.10.1928

⁹³ *ΕτΣ*, αρ. φ. 199, 20.07.1931

⁹⁴ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ. 83-84

ασφαλή διαμονή. Εξαιτίας αυτών λοιπόν, εκδηλώθηκε άμεσα έντονο ενδιαφέρον για την μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων στο νησί.

Είναι άξιο αναφοράς το γεγονός ότι, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα το 50% των προσφυγικών κατοικιών ήταν καλής ποιότητας και το υπόλοιπο ποσοστό ήταν ακατάλληλο για κατοίκηση, στη Σάμο, τα νούμερα αυτά διαφοροποιούνταν αισθητά⁹⁵. Το 81,4% των προσφυγικών οικογενειών είχε εγκατασταθεί σε κατοικίες με υλικά καλής ποιότητας ενώ, μόνο το 18,6% αυτών διέμενε σε ακατάλληλες κατοικίες⁹⁶.

Έχει αποδειχθεί ότι η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων, όσον αφορά το νησί της Σάμου, ολοκληρώθηκε πολύ πιο γρήγορα σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, γεγονός που βοήθησε στην απόφαση των Μικρασιατών προσφύγων να εγκατασταθούν στο νησί. Αυτή η κατάσταση μπορεί να συγκριθεί εύκολα με τους υπόλοιπους συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν σε ολόκληρη την Ελλάδα. Για παράδειγμα, στην Θεσσαλονίκη, οι πρόσφυγες χρησιμοποιούσαν τις λαμαρίνες από τους τενεκέδες βενζίνης που είχαν αφήσει πίσω τα συμμαχικά στρατεύματα μόλις τελείωσε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, για να δημιουργήσουν την λεγόμενη τενεκεδούπολη⁹⁷.

Εκτός από τη Θεσσαλονίκη, παράδειγμα τέτοιας κακής ποιότητας κατοικιών υπήρξε και στην Κοκκινιά. Στην περιοχή αυτή, δημιουργήθηκαν από την Ε.Α.Π. προκατασκευασμένες κατοικίες από φύλλα αμιάντου, μέσα στα οποία στεγάστηκαν οικογένειες τον Δεκέμβρη του 1927.

Λαμβάνοντας λοιπόν, υπόψιν τις άθλιες συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσαν οι πρόσφυγες σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα, αρκετοί αποφάσισαν να εγκατασταθούν στη Σάμο λόγω των ποιοτικότερων κατοικιών που δημιουργήθηκαν μέσα σε τρία χρόνια. Φυσικά πέρα από το επιχείρημα της καλής ποιότητας κατοικιών, υπάρχει και το ενδεχόμενο της αστικής επαγγελματικής αποκατάστασης που ώθησε τους πρόσφυγες να παραμείνουν στο νησί.

Η απάντηση σε αυτό το ζήτημα δόθηκε όταν καταμετρήθηκαν οι πρόσφυγες στα αστικά κέντρα της Σάμου και ο συνολικός αριθμός κατοικιών που κατασκευάστηκαν στις περιοχές αυτές. Στους δύο οικισμούς του Βαθέως κατασκευάστηκαν 282 κατοικίες, οι οποίες μοιράστηκαν ισότιμα στις προσφυγικές

⁹⁵ Α. Α. Πάλλης, *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και την προσφυγική αποκατάσταση*, Αθήνα 1929, σ. 31

⁹⁶ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 288

⁹⁷ Κ. Κατσάπης, «Η Αποκατάσταση των προσφύγων», *ό. π.*, σ. 37

οικογένειες. Επίσης, σύμφωνα με γραπτές πηγές, στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Σάμου παρατηρήθηκε το εξής: Στο Βαθύ, στις 240 κατοικίες υπήρχαν 86 οικογένειες αποτελούμενες από 2-3 μέλη, 92 με 4-5 άτομα, 48 με 6-7 άτομα και 11 με πάνω από 8 άτομα. Στο Καρλόβασι από τις 95 κατοικίες που είχαν παραχωρηθεί, υπήρχαν 19 οικογένειες των 2-3 ατόμων, 50 των 4-5 ατόμων, 16 των 6-7 ατόμων και 8 των άνω των 8 ατόμων. Στην περιοχή Κατσούνι από τις 27 κατοικίες υπήρξαν 8 οικογένειες των 2-3 ατόμων, 8 των 4-5 ατόμων, 4 των 6-7 ατόμων και 1 οικογένεια άνω των 8 ατόμων.

Έτσι λοιπόν, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε ότι στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Σάμου, εγκαταστάθηκαν στις καινούριες οικίες περίπου 1.410 άτομα, περίπου δηλαδή το 50,3% του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού. Στην απογραφή του 1928, είχαν καταγραφεί περίπου 2.804 πρόσφυγες. Όσον αφορά τον συνοικισμό στο Καρλόβασι, στεγάστηκαν 112 οικογένειες, δηλαδή το 47% των προσφύγων που βρίσκονταν στην περιοχή.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, είναι εύκολο να κατανοηθεί ότι δεν εισακούστηκαν οι στεγαστικές ανάγκες ολόκληρου του προσφυγικού πληθυσμού στο νησί. Σύμφωνα με απογραφή των αστών προσφύγων του 1927, 462 οικογένειες είχαν πλέον εγκατασταθεί στα νέα τους σπίτια, ενώ 913 παρέμεναν ακόμα σε ενοικιαζόμενα σπίτια⁹⁸. Αν υπολογιστούν σωστά αυτά τα νούμερα, μπορούμε να καταλάβουμε ότι οι 462 οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί σε σπίτια δεν αναλογούν και σε 462 σπίτια, μιας και στον συνοικισμό Βαθέως είχαν κατασκευαστεί 242 κατοικίες, ενώ στο Καρλόβασι 112.

Πιθανότατα, η κατάσταση αυτή δημιουργήθηκε επειδή δύο οικογένειες εγκαταστάθηκαν μαζί στο ίδιο σπίτι. Για παράδειγμα, τρεις ανύπαντρες αδερφές το 1927 διέμεναν στην ίδια κατοικία μαζί με άλλη οικογένεια στον συνοικισμό του Βαθέως. Τη συστέγαση οικογενειών, οι αρμόδιοι φορείς την συνέχισαν και κατά τη δεκαετία του 1930. Υπάρχει η περίπτωση που, ο πρόσφυγας Δημήτριος Στάντζος πήγε στο Αστυνομικό Τμήμα Βαθέως να διαμαρτυρηθεί γιατί στο σπίτι, όπου διέμενε, οι αρχές ήθελαν να εγκαταστήσουν κι άλλους πρόσφυγες⁹⁹.

Είναι φανερό λοιπόν, από αυτά τα στοιχεία, ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες Βαθύ της Σάμου είχαν εγκατασταθεί σε οικίες σε αντίθεση με αυτούς που βρίσκονταν

⁹⁸ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα...*, ό. π., σ. 291-292

⁹⁹ *ΕτΣ*, αρ. φ.432, 09.05.1934

ακόμα, χωρίς σπίτι στο Καρλόβασι. Αυτό βέβαια, δε σημαίνει ότι τα ποσοστά στεγαστικής αποκατάστασης στο Καρλόβασι δεν παρέμεναν υψηλά. Παρόλα αυτά, το γεγονός της συστέγασης, η αριθμητική υπεροχή των οικογενειών που είχαν εγκατασταθεί σε ενοικιασμένες οικίες αλλά και ο συσχετισμός του αριθμού των προσφυγικών κατοικιών στα αστικά κέντρα με τον συνολικό αριθμό των προσφύγων αποτελούν επιχειρήματα ότι η επιλογή αστικής εγκατάστασης δεν σχετιζόταν μόνο με την παροχή στέγης. Υπάρχει ένδειξη ότι εγκαταστάθηκαν στα μέρη αυτά και για επαγγελματικούς λόγους.

Εν συνεχεία, πρέπει να σημειωθεί ότι όσοι διέμεναν σε ενοικιαζόμενα σπίτια δεν κατέβαλαν σταθερά τα μισθώματα, κυρίως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Αρκετοί είτε αρνούσαν να καταβάλλουν το ποσό είτε αδυνατούσαν να πληρώσουν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ακόμη και τη βίαιη έξωση τους από τις προσφυγικές κατοικίες στις οποίες διέμεναν¹⁰⁰. Τον Νοέμβριο του 1936 η κατάσταση επιδεινώθηκε. Η Αγροτική Τράπεζα Σάμου, η οποία είχε αναλάβει να εισπράττει τα ενοίκια των προσφύγων, κατέφυγε στην Αστυνομία της πόλης και κατήγγειλε ότι κανείς από τους ανθρώπους αυτούς δεν είχε καταβάλλει το οφειλόμενο ποσό.

Η οικονομική κατάσταση φάνηκε να βελτιώνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1930, τόσο για τις τράπεζες όσο και για τους ίδιους τους πρόσφυγες. Παράλληλα, αρκετοί ήταν εκείνοι, οι οποίοι άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι τα σπίτια που κατοικούσαν, δεν είχαν παραχωρηθεί δωρεάν από το ελληνικό κράτος. Τον Οκτώβριο του 1937, η Αγροτική Τράπεζα απέστειλε έγγραφο με κατάλογο ονομάτων, όσων προσφύγων πλήρωναν κανονικά τα ενοίκια τους. Την ίδια περίοδο, υπήρξαν και οι πρώτες πωλήσεις, με δόσεις, κατοικιών στους πρόσφυγες του Βαθέως και του Καρλοβάσου.

Ένα άλλο ζήτημα που είχε προκύψει με την αστική εγκατάσταση ήταν το γεγονός, ότι δεν γινόταν πάντοτε σύμφωνα με όσα είχε υποδείξει η πολιτεία. Αρκετοί πρόσφυγες είχαν προβεί σε βίαιες καταλήψεις κατοικιών, οι οποίοι βίωναν το πρόβλημα της έλλειψης μόνιμης στέγασης. Τον Δεκέμβρη του 1926 στο Λιμάνι Βαθέως, *επιτήδριοι πρόσφυγες* εισέβαλαν σε προσφυγικές οικίες, ενώ αυτές δεν είχαν ακόμη παραδοθεί στους ενοίκους¹⁰¹. Τον ίδιο χρόνο στο Καρλόβασι, ο ειρηνοδίκης της

¹⁰⁰ *Ετσ*, αρ. φ. 199, 20.07.1931

¹⁰¹ *ΕΑ*, αρ. φ. 1497, 14.12.1926

περιοχής ενημέρωσε την Νομαρχία ότι τρεις οικογένειες προσφύγων εισέβαλαν σε κατοικίες του προσφυγικού συνοικισμού¹⁰².

Όσον αφορά την χρονολογία εγκατάστασης των προσφύγων στις νεόκτιστες οικίες, αυτό πρέπει να έγινε όταν ολοκληρώθηκε η κατασκευή τους. Στον συνοικισμό του Λιμένος Βαθέως και του Καρλοβάσου, το έτος 1926 μετακόμισαν οι πρόσφυγες σε κατοικίες. Το ίδιο συνέβη και με τον προσφυγικό συνοικισμό στο Κατσούνι, στο οποίο εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες το έτος 1932.

Παρουσιάστηκε επίσης, το φαινόμενο όπου πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν πλέον, μόνιμα σε οικίες αρκετά χρόνια μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής τους. Αυτό συνέβη διότι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες μετακινούνταν από σπίτι σε σπίτι και από συνοικισμό σε συνοικισμό επειδή ήθελαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης τους¹⁰³.

Τέλος, υπάρχει και η στέγαση των προσφύγων, όχι μόνο στις προσφυγικές κατοικίες και στα ενοικιαζόμενα σπίτια, αλλά και στην περίπτωση του προικώου, όπου πραγματοποιούνταν έπειτα από σύναψη γάμων με τους γηγενείς ή συμβίωναν μαζί με οικογένειες γηγενών. Παρουσιάζεται ακόμη το ενδεχόμενο, όπου οι πρόσφυγες δεν παντρεύονταν αποκλειστικά για το μυστήριο του γάμου αλλά σε μία προσπάθεια τους να λύσουν το στεγαστικό τους πρόβλημα, αφού υπάρχουν στοιχεία ότι πραγματοποιήθηκαν 123 επιγαμίες στον αστικό χώρο, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Πιο συγκεκριμένα, κατά το έτος 1923, ο πρόσφυγας ιερέας Ιωάννης Καραθανάσης τέλεσε σε διάφορους ναούς της πρωτεύουσας 15 γάμους μεταξύ των προσφύγων. Το 1924 ανέλαβε χρέη εφημερίου του Ιερού Ναού Τιμίου Σταυρού Βαθέως, όπου και ξεκίνησε την τέλεση γάμων μεταξύ προσφύγων και γηγενών. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στο Βαθύ, πραγματοποιήθηκαν 133 γάμοι προσφύγων, όπου οι 70 ήταν μεταξύ προσφύγων και γηγενών, ενώ οι 63 μεταξύ των προσφύγων. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στον αστικό χώρο του Καρλοβάσου, όπου οι γάμοι μεταξύ προσφύγων και γηγενών ήταν περισσότεροι. Στον λιμένα Βαθέως παρατηρήθηκε ότι, το 53% των προσφύγων αποκαταστάθηκε μέσω γάμων με γηγενείς, ενώ στο Καρλόβασι το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 71%¹⁰⁴.

¹⁰² Κ. Κατσάπης, «Η Αποκατάσταση των προσφύγων», ό. π., σ. 35

¹⁰³ *ΕτΣ*, αρ. φ. 434, 15.05.1934

¹⁰⁴ Ν. Μαραντίδης, ό. π., σ. 94-95

1.6. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον αγροτικό χώρο

Με βάση την απογραφή του 1928, η εγκατάσταση των προσφύγων στον αγροτικό χώρο πραγματοποιήθηκε κυρίως, στα χωριά Παλαιόκαστρο, Μυτιληνιοί και Τηγάσι, ενώ ένας μικρός αριθμός προσφύγων οδηγήθηκε και προς τα υπόλοιπα χωριά του νησιού. Βέβαια, προκύπτει το ερώτημα για το που εγκαταστάθηκαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, μιας και στην Σάμο δεν υπήρχαν μουσουλμανικές ανταλλάξιμες περιουσίες, όπως συνέβη στην Μακεδονία και στη Λέσβο.

Η πρώτη προσπάθεια για τη στέγαση τους έγινε στο Τηγάσι, όπου ανοικοδομήθηκε προσφυγικός συνοικισμός. Οι εργασίες ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1927, όταν απεσταλμένος του Υπουργείου Πρόνοιας, Υγιεινής και Αντιλήψεως, έπειτα από επίσκεψη του στην περιοχή, έκρινε κατάλληλο σημείο ανοικοδόμησης του συνοικισμού, κτήμα της Μονής Αγίας Τριάδος που βρισκόταν στη νότια πλευρά της πόλης¹⁰⁵. Η τελική απόφαση πάρθηκε από το ίδιο το Υπουργείο, τον Ιούλιο του 1931.

Τον Σεπτέμβριο του 1931, απαλλοτριώθηκε το κτήμα που είχε υποδειχθεί και από την κυριότητα του Οργανισμού Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας πέρασε στην κυριότητα του Υπουργείου Πρόνοιας, Υγιεινής και Αντιλήψεως¹⁰⁶. Τον ίδιο μήνα πήγε στο νησί απεσταλμένος μηχανικός για να μετρήσει το κτήμα και να το διαιρέσει σε οικοπέδα¹⁰⁷.

Τα οικονομικά κονδύλια για την κατασκευή του συνοικισμού χορηγήθηκαν δύο χρόνια αργότερα. Τον Ιούλιο του 1934 το Υπουργείο Πρόνοιας Υγιεινής και Αντιλήψεως παρέδωσε στη Νομαρχία το ποσό των 1.140.000 δραχμών για την ανέγερση 15 διπλοκατοικιών στο Τηγάσι¹⁰⁸.

Τον Νοέμβριο του 1934, ο Νομάρχης Σάμου παραβρέθηκε στην τελετή θεμελίωσης του νέου προσφυγικού συνοικισμού¹⁰⁹, ο οποίος ολοκληρώθηκε τον χειμώνα του 1937. Συνολικά κατασκευάστηκαν 15 διπλοκατοικίες, οι οποίες είχαν εμβαδόν περίπου 35 τετραγωνικά μέτρα, με ένα δωμάτιο, ένα μαγειρείο και μία μικρή αυλή. Οι κατοικίες αυτές δόθηκαν σε όσους τις δικαιούνταν με την υποχρέωση να τις αγοράσουν μέσω δόσεων.

¹⁰⁵ ΕτΣ, αρ. φ. 3, 14.07.1929

¹⁰⁶ ΕτΣ, αρ. φ. 305, 31.03.1932

¹⁰⁷ ΕτΣ, αρ. φ. 327, 12.09.1932

¹⁰⁸ ΕΑ, αρ. φ. 2277, 09.07.1934

¹⁰⁹ Εφημερίς Σάμος, αρ. φ. 1816, 08.11.1934, στο εξής βλ. ΕΣ

Ωστόσο, αυτός ο προσφυγικός συνοικισμός καθυστέρησε να ολοκληρωθεί σε σύγκριση με τους συνοικισμούς Βαθέως και Καρλοβάσου. Σύμφωνα με τοπική εφημερίδα της εποχής, οι προσφυγικές οικογένειες που διέμεναν στην περιοχή, το καλοκαίρι του 1929 διαμαρτυρήθηκαν διότι μέχρι τότε δεν είχε κατασκευαστεί καμία κατοικία, παρόλες τις υποσχέσεις των βενιζελικών πολιτικών παραγόντων του νησιού.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, μόλις ολοκληρώθηκε το έργο, στις δεκαπέντε διπλοκατοικίες εγκαταστάθηκαν τριάντα οικογένειες, οι οποίες αποτελούνταν από 4-5 άτομα. Με βάση την απογραφή του 1928, στην οποία είχαν καταμετρηθεί 452 πρόσφυγες, είναι κατανοητό ότι στεγάστηκε μόνο το 33% αυτών. Οπότε, οι προσφυγικές κατοικίες στο Τηγάνι δεν επαρκούσαν για την στεγαστική κάλυψη όλων των ανθρώπων, οι οποίοι έπρεπε να βρουν μόνοι τους έναν τρόπο για να στεγάσουν τους ίδιους αλλά και τις οικογένειες τους.

Υπάρχουν ακόμη, πληροφορίες ότι μέχρι και το καλοκαίρι του 1931 υπήρχαν αρκετές οικογένειες, οι οποίες φιλοξενούνταν στην Μονή της Αγίας Ζώνης αλλά και στου Τιμίου Σταυρού. Αυτές κάλυπταν τις στεγαστικές ανάγκες των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στη Βλαμαρή και στην Χώρα. Προφανώς, αυτός ο τρόπος στέγασης ήταν προσωρινός και παρουσιάζει τις δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν όσοι πρόσφυγες είχαν επιλέξει να εγκατασταθούν στον αγροτικό χώρο. Παράλληλα όμως, φαίνεται η έντονη προσπάθεια αυτών των ανθρώπων να ονειρεύονται την μόνιμη εγκατάστασή τους και την επαγγελματική τους αποκατάσταση στον χώρο αυτό, παρόλο που είχε περάσει μία δεκαετία από την άφιξη τους και δεν είχαν κατορθώσει να εξασφαλίσουν μία ποιοτική ζωή γι' αυτούς αλλά και για την οικογένειά τους¹¹⁰.

Προσωρινή μπορεί να θεωρηθεί και η παραχώρηση κατοικιών στους πρόσφυγες από τους γηγενείς¹¹¹. Αυτός μπορείς να είναι κι ένας από τους λόγους που οι αγρότες πρόσφυγες παρέμειναν στο Τηγάνι αλλά και στην Βλαμαρή και στη Χώρα. Επίσης, είχε αναφερθεί η πιθανότητα να χτισθεί προσφυγικός οικισμός στο Παλαιόκαστρο, μιας και είχε βρεθεί κτήμα, το οποίο ανήκε στον Οργανισμό Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας Σάμου. Αυτό όμως, δεν συνέβη αφού ο Οργανισμός αποφάσισε να ακυρώσει την συμφωνία και να μην παραχωρήσει το κτήμα για μίσθωση¹¹².

¹¹⁰ ΕΣ, αρ. φ. 1207, 23.02.1931

¹¹¹ Χ. Λάνδρος, «70 χρόνια νοσταλγίας», ό. π., σ. 34

¹¹² ΕτΣ, αρ. φ. 389, 14.11.1933

Με βάση λοιπόν, όλες αυτές τις ανεπαρκείς προσπάθειες από την πλευρά του κράτους, είναι εύκολα κατανοητό ότι οι πρόσφυγες πιθανότατα, να ενοικίασαν σπίτια στα οποία αποφάσισαν να εγκατασταθούν μόνιμα¹¹³. Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, και σε αυτήν την περίπτωση μπορεί το πρόβλημα να λύθηκε μέσω της σύναψης γάμων. Οι επιγαμίες μπορούσαν να λύσουν, κατά κάποιο τρόπο, το πρόβλημα της στέγασης των προσφύγων στον αγροτικό χώρο αφού είτε θα δινόταν προίκα κάποια κατοικία από την πλευρά της γηγενούς νύφης είτε η Μικρασιάτισσα νύφη θα εγκαθίσταντο στο σπίτι του γηγενούς συζύγου.

Τέλος, όσον αφορά την κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών, αυτή πραγματοποιήθηκε κυρίως στις μεγαλουπόλεις του νησιού. Η κατάσταση αυτή αποδεικνύει ότι το κράτος έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην αστική αποκατάσταση και λιγότερη στην αγροτική. Η αστική αποκατάσταση πραγματοποιήθηκε με την δημιουργία τριών προσφυγικών συνοικισμών.

Ωστόσο, δεν καλύφθηκαν οι στεγαστικές ανάγκες όλων των προσφύγων και αρκετοί από αυτούς αναγκάστηκαν να ενοικιάσουν άλλα σπίτια, χωρίς την βοήθεια της ελληνικής πολιτείας ή της Ε.Α.Π., προκειμένου να παραμείνουν στις μεγαλουπόλεις. Κατά την ίδια περίοδο, ο τρόπος που ζούσαν μέσα στις καινούριες εγκαταστάσεις, η αδυναμία ορισμένων να πληρώσουν το νοίκι τους αλλά και η άρνηση να συστεγασθούν δύο οικογένειες στο ίδιο σπίτι, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι πρόσφυγες αντιμετώπιζαν και προβλήματα βιοπορισμού.

Η εγκατάσταση στον αγροτικό χώρο έγινε έπειτα από επιλογή των ίδιων των προσφύγων, από την στιγμή που η Ε.Α.Π. και η ελληνική κυβέρνηση δεν κατάφεραν να κατασκευάσουν μόνιμες κατοικίες στα μικρότερα χωριά. Προσωρινή λύση στο πρόβλημα αυτό αποτελούν οι ενοικιάσεις σπιτιών αλλά και η στέγαση των προσφύγων σε μοναστήρια, η οποία συνέβη κατά τη δεκαετία του 1920. Οι γάμοι μεταξύ προσφύγων και γηγενών βοήθησαν ακόμη, στο ζήτημα της στέγασης, κυρίως στον αγροτικό χώρο, μέσω της προικοδότησης.

¹¹³ Χ. Λάνδρος, «70 χρόνια νοσταλγίας», ό. π., σ. 36-38

Β' Κεφάλαιο

Η καθημερινότητα και η οικονομία στη Σάμο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

2.1. Η οικονομία στο νησί της Σάμου

Η οικονομία, κατά τα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα στο νησί της Σάμου, ήταν σε αρκετά καλά επίπεδα. Με την άφιξη των προσφύγων έγιναν άμεσα αντιληπτές οι οικονομικές δυνατότητες του τόπου και οι πρόσφυγες δεν άργησαν να αποφασίσουν αν θα παραμείνουν στο νησί ή όχι.

Σαφώς, η οικονομική κατάσταση του νησιού επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την γεωγραφική του θέση. Η Σάμος βρίσκεται στο βορειοανατολικό Αιγαίο και αποτελεί μία ξεχωριστή οικονομική πολιτική και κοινωνικό οντότητα. Φυσικά, δεν κατατάσσεται στην λογική της απομόνωσης¹¹⁴, μιας και βρίσκεται αρκετά κοντά στα μικρασιατικά παράλια και αφετέρου αποτελεί μέρος της Μεσογείου, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως η πιο φιλόξενη θάλασσα του κόσμου.

Όπως είναι λογικό, πέρα από την γεωγραφική θέση του νησιού, η οικονομική κατάσταση επηρεάστηκε, κατά έναν βαθμό, από την μορφολογία του εδάφους. Στην Σάμο εντοπίζονται τα δύο μεγάλα βουνά, αυτά του Κέρκη και του Καρβούνη. Το πρώτο είναι ορεινό κι έχει άγονο έδαφος στο μεγαλύτερο κομμάτι ενώ, το δεύτερο είναι εύφορο και υπάρχουν καλλιεργημένα κτήματα και αρκετά χωριά και οικισμοί. Στην ορεινή αυτή περιοχή υπάρχουν χαράδρες, οι οποίες δημιουργούνται λόγω των χειμάρρων και αυτοί με τη σειρά τους δημιουργούν ένα σκηνικό οργιόδους βλάστησης. Τέλος, πρέπει να αναφερθούν οι τέσσερις μικρές πεδιάδες, της Χώρας, του Μεσοκάμπου, της Βλαμαρής και του Καρλοβάσου¹¹⁵.

Συμπεραίνεται ότι το έδαφος της Σάμου είναι αρκετά εύφορο, γεγονός που συνέβαλε στην ανάπτυξη της οικονομίας. Στη Σάμο, όπως συμβαίνει και σήμερα, οι κάτοικοι ασχολούνταν με την αμπελοκαλλιέργεια, την παραγωγή σταφίδας και κρασιού, κρεμμυδιών, χαρουπιών αλλά και με την ελαιοπαραγωγή. Παρόλο που η γη

¹¹⁴ Ν. Βαφέας, *Από τον Ληστή στον Αντάρτη. Τα ένοπλα κινήματα των Γιαγιάδων στη Σάμο (1914-1925)*, Αθήνα 2012, σ. 29

¹¹⁵ Ι. Βακιρτζής, «Σάμος», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 21 (1933), σ. 491-513

ήταν εύφορη, τα δημητριακά δεν ευδοκιμούσαν κι έτσι, οι κάτοικοι μετανάστευαν, ανά εποχές, στα μικρασιατικά παράλια όπου και πληρώνονταν με είδος¹¹⁶.

Μέχρι το έτος 1913, η Σάμος διακρινόταν για την αγροτική της φυσιογνωμία και λιγότερο για την βιομηχανική και ναυτιλιακή δραστηριότητα των κατοίκων¹¹⁷. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το νησί εξήγαγε κυρίως, σταφίδα, προϊόν που παρουσίαζε οικονομικές διακυμάνσεις και εν συνεχεία, άρχισε να παίρνει ανοδική πορεία η σαμιακή καπνοκαλλιέργεια¹¹⁸.

Ο συγκεκριμένος τρόπος εξαγωγής προϊόντων στο εξωτερικό επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική κατάσταση ολόκληρου του νησιού. Η απώλεια μεγάλων ποσών, κατά την εξαγωγή αυτών των προϊόντων, έπληξε την υγεία, την παιδεία, τη γεωργία, την κοινωνική προστασία και κρίθηκε αναγκαία η δημιουργία ενός τραπεζικού συστήματος. Οι αρχικές προσπάθειες για την επίτευξη της ιδέας αυτής δεν πέτυχαν. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης προσπάθησε να διαπραγματευτεί με την Ε.Τ.Ε. για δημιουργία Σαμιακής Τραπέζης, στην οποία θα συνεισέφεραν Έλληνες ομογενείς και η Τράπεζα της Μυτιλήνης¹¹⁹. Την κίνηση όμως αυτήν, παρά τη θετική απάντηση από την Ε.Τ.Ε. και την Γενική Συνέλευση των Σαμίων, δεν έκανε αποδεκτή ο Σουλτάνος αφού θεωρούσε ότι ήταν μία επικίνδυνη τακτική εναντίον του Οθωμανικού κράτους¹²⁰. Ευτυχώς, το 1910 ανοίγει παράρτημα της Τράπεζας Αθηνών στο νησί, παρόλο που η Σαμιακή Ηγεμονία, αυτή την περίοδο, έφτανε στο τέλος της. Κατ' επέκταση, άρχισε να ανοίγεται μία καινούρια αγορά, μακριά από τον οθωμανικό χώρο¹²¹.

Όπως ήταν φυσικό, η δύσκολη οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν, όχι μόνο το νησί, αλλά και όλη η υπόλοιπη Ελλάδα, οδήγησε αρκετούς Σαμιώτες να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να μεταναστεύσουν στην Αμερική¹²².

Την ίδια περίοδο άρχισε να αναπτύσσεται στο νησί, και κυρίως στο Καρλόβασι, η βυρσοδεψία. Η δραστηριότητα αυτή βρήκε ευνοϊκό έδαφος, από τη στιγμή που το νησί απολάμβανε ειδικά προνόμια λόγω της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα πλαίσια

¹¹⁶ Γ. Μουτάφης, «Σάμιοι υπήκοοι και επιστάτες στη Μικρά Ασία κατά την Ηγεμονική περίοδο», στις: *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 1 (1993-1994), σ. 143-178

¹¹⁷ Θ. Καλαφάτης, «Τραπεζικές παρεμβάσεις και τοπική οικονομία (1880-1930)», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Πνευματικού Ιδρύματος Σάμου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»*, Σάμος 1995, σ. 25-4, σ. 27-28

¹¹⁸ Θ. Καλαφάτης, *ό. π.*, σ. 29-30

¹¹⁹ Θ. Καλαφάτης, *ό. π.*, σ. 33

¹²⁰ Θ. Καλαφάτης, *ό. π.*, σ. 34

¹²¹ Θ. Καλαφάτης, *ό. π.*, σ. 35

¹²² Χ. Λάνδρος, «Η Σαμιακή Μετανάστευση του 20^{ου} αιώνα», στις: *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 6 (2003), σ. 132-147

της Ηγεμονίας¹²³. Η Σάμος, την περίοδο αυτή, δρούσε ως εργαστήριο επεξεργασίας ακατέργαστων δερμάτων, τα οποία, έπειτα από την κατάλληλη διαδικασία, επέστρεφαν στις περιοχές από τις οποίες εισήχθησαν¹²⁴.

Λίγο πριν την Μικρασιατική καταστροφή, η οικονομία της Σάμου επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την ενσωμάτωση του νησιού με το ελληνικό κράτος. Οι εμπορικές εξωτερικές δραστηριότητες συνδέθηκαν με το εμπορικό κέντρο της Ελλάδας, δηλαδή το λιμάνι του Πειραιά, και απομακρύνθηκαν εντελώς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹²⁵. Επίσης, πολλοί λόγοι ώθησαν την Ε.Τ.Ε. να ξεκινήσει δραστηριότητες στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στα παράλια της Μικράς Ασίας. Όταν κατέφτασε το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στη Σμύρνη, συστάθηκε υποκατάστημα της στη περιοχή, ενώ αργότερα επεκτάθηκε στη Χίο, τη Μυτιλήνη και τον Ιανουάριο του 1920 και στο νησί της Σάμου. Η Ε.Τ.Ε., με αυτό το τρόπο, προσπάθησε να υποστηρίξει οικονομικά το στρατό στη Μικρά Ασία αλλά και να εδραιώσει την ελληνική δραχμή στην Ανατολή, κάτι που θα οδηγούσε στον εκτοπισμό της τουρκικής λίρας. Επίσης, η εξάπλωση στο Ανατολικό Αιγαίο στόχευε στην ενίσχυση της τοπικής οικονομίας.

Παράλληλα, αρχίζει να αναπτύσσεται η βυρσοδεψία αλλά και η καπνοκαλλιέργεια και η καπνοβιομηχανία¹²⁶. Ένα χρόνο πριν από την άφιξη των προσφύγων, εκδόθηκε ο Επαγγελματικός Οδηγός Ιγγλέση, ο οποίος μας κατατοπίζει στην οικονομική φυσιογνωμία της εποχής. Σε αυτόν παρουσιάζονται επώνυμα, οι περισσότεροι Σαμιώτες επαγγελματίες από όλο το νησί.

Πέρα από κάποιες αναφορές στην ιστορία του νησιού, ο Ιγγλέσης αναφέρεται στα προϊόντα που εξάγει ο τόπος, δηλαδή καπνό, κρασί, σταφίδα και ελαιόλαδο. Αναφέρεται, ακόμη, στην ανάπτυξη της παραγωγής καπνού, η οποία ξεκίνησε το 1895 και έως το 1916 ξεπερνούσε την παραγωγή του κρασιού. Αυτό συνέβαινε γιατί, οι τιμές της αγοράς στην καπνοβιομηχανία ήταν περισσότερο προσοδοφόρες σε σχέση με τις

¹²³ Χ. Λάνδρος, «Βιομηχανία και Εμπόριο στη Σάμο τον 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Καρλοβάσου», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Δήμου Καρλοβασίων – Γ.Α.Κ Σάμου «Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο»*, Σάμος 2007, σ. 186-187

¹²⁴ Θ. Καλαφάτης, *ό. π.*, σ. 29-30

¹²⁵ Θ. Καλαφάτης, *ό. π.*, σ. 37

¹²⁶ Χ. Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922. Οι απαρχές (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ)*, τ. Α1, Αθήνα 1999, σ. 184

αντίστοιχες του κρασιού¹²⁷. Κατά τα έτη 1913-1919, το εμπόριο επεκτείνεται στην Δυτική Ευρώπη, τη Βουλγαρία, την Αίγυπτο, την Κίνα αλλά και την Αμερική¹²⁸.

Μέσα από τον Οδηγό Ιγγλέση, αντλούμε πληροφορίες για την βιομηχανική δραστηριότητα στο νησί, η οποία περιλάμβανε την βυρσοδεψική και την καπνοπαραγωγική. Στα καπνά ξεχώριζαν οι αδερφοί Καραθανάση, οι οποίοι είχαν κατασκευάσει το εργοστάσιο τους στην πρωτεύουσα του νησιού.

Προφανώς, πέρα από αυτές τις δραστηριότητες, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, λειτουργούσαν ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι, ελαιουργεία αλλά και εργοστάσια σαπωνοποιίας, τα οποία αν και βοηθούσαν στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου, δεν συγκρίνονταν με την καπνοβιομηχανία και την βυρσοδεψία¹²⁹.

Στον ίδιο Οδηγό καταγράφεται και η επώνυμη παρουσίαση των επαγγελματιών σε κάθε χωριό και πόλη, όπου μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την οικονομική φυσιογνωμία κάθε περιοχής. Στο Βαθύ, αυτή τη περίοδο, υπήρχαν δύο υποκαταστήματα της Εθνικής Τραπέζης, στα οποία εργάζονταν οκτώ υπάλληλοι αλλά και η Αθηναϊκή Τράπεζα, στην οποία δούλευαν πέντε άτομα. Επίσης, υπήρχε ο Δικηγορικός Σύλλογος, ο Ιατρικός και ο Εμπορικός, οι οποίοι ικανοποιούσαν τα συμφέροντα των μελών τους αλλά και τα σωματεία των Σιγαροποιών, των Εργατών και των Εργοδοτών¹³⁰. Το 1920 τα εργατικά σωματεία του νησιού, ακολουθώντας την δράση αυτών στην υπόλοιπη Ελλάδα, αλλάζουν χαρακτήρα και από αλληλοβοηθητικά μετατρέπονται σε διεκδικητικά, γεγονός που σηματοδοτεί την απαρχή του συνδικαλιστικού κινήματος στο νησί¹³¹.

Το 1921, στον λιμένα Βαθέος, υπήρξαν εβδομήντα έξι επαγγελματικές δραστηριότητες, οι οποίες ήταν κυρίως εμπορικές ασχολίες αλλά και εργασίες παροχής υπηρεσιών. Η εμπορική αγορά εμφάνιζε μεγάλη άνθηση, για τα δεδομένα της εποχής, ενώ κυρίαρχη θέση κατείχαν οι παντοπώλες, οι έμποροι αποικιακών, οι υφασματέμποροι, οι έμποροι νημάτων και οι υποδηματοποιοί¹³². Επίσης, υπήρξαν και ασφαλιστικές εταιρείες, οι οποίες απασχολούσαν είκοσι τέσσερις αντιπροσώπους, αλλά και ατμοπλοϊκά πρακτορεία, στα οποία εργάζονταν δεκατέσσερα άτομα

¹²⁷ Ν. Γ. Ιγγλέσης *ό. π.*, σ. 86

¹²⁸ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 87

¹²⁹ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 88

¹³⁰ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 91

¹³¹ Μ. Βουρλιώτης, «Το σωματείο βυρσοδεψεργατών Καρλοβάσου 1899-1940», στα: *Πρακτικά Συμποσίου «Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (Επιμ. Μανόλης Βουρλιώτης, Αλεξάνδρα Σφοίνη)*, Αθήνα 2002, σ. 334

¹³² Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 92-94

ελληνικών και ξένων εφοπλιστικών εταιρειών. Σημαντική ήταν ακόμη, η παρουσία δεκαεπτά δικηγόρων, τεσσάρων ιδιωτικών κλινικών αλλά και έξι μαγειρειών και πέντε ξενοδοχείων, τα οποία προσέφεραν υπηρεσίες σίτισης και στέγασης. Τέλος, στη περιοχή εργάζονταν δεκαεπτά έμποροι οικοδομικών υλικών και εννέα εξαγωγείς σαμακίων καπνών¹³³.

Στο Καρλόβασι, εμπορικά κυριαρχούσε η βυρσοδεψία. Σημαντικότερα εργοστάσια ήταν αυτά του Νικολάου, Μανταφούνη, Βλιάμου και Μανιτσούδη, στα οποία εργάζονταν καθημερινά εκατοντάδες εργάτες. Συνέχεια είχε η σιγαροποιία, η οποία είχε παρόμοια δραστηριότητα με τις αντίστοιχες της πρωτεύουσας¹³⁴.

Οι κάτοικοι του Καρλοβάσου εκμεταλλεύονταν εμπορικά τα γεωργικά προϊόντα του αγροτικού χώρου του νησιού. Με αυτό το τρόπο, είναι εύκολα κατανοητό ότι ο συνδυασμός της βυρσοδεψίας μαζί με τα αγαθά που συγκεντρώνονταν από τα χωριά εξηγεί την αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα του λιμανιού του Καρλοβάσου, το οποίο κατά το 1920 είχε γνωρίσει λαμπρές ημέρες, τόσο με την εξαγωγή δερμάτων, κρασιού και καπνών όσο και με εισαγωγή δερμάτων έτοιμα για επεξεργασία αλλά και για κατανάλωση, αποικιακά και διατροφικά είδη. Αυτές οι οικονομικές δραστηριότητες υποστηρίζονταν από δύο υποκαταστήματα τραπεζών, από δεκατρείς ασφαλιστικές εταιρείες και από τρία ακτοπλοϊκά γραφεία. Την ίδια περίοδο παρατηρούνταν άλλες επτά κατηγορίες επαγγελματιών στην περιοχή. Υπήρξαν παντοπώλες, υποδηματοποιοί, αρτοποιοί, ξενοδόχοι, υφασματέμποροι, καφεζυθεαστιάτορες αλλά και ιατροί, οδοντίατροι και δικηγόροι¹³⁵.

Όπως προαναφέρθηκε η συνδικαλιστική οργάνωση, αυτή ιδρύθηκε το 1908 με το εργατικό σωματείο βυρσοδεψιών Άγιος Παντελεήμων, το οποίο μεριμνούσε για την περίθαλψη των ασθενών βυρσοδεψεργατών, ενώ τον Αύγουστο του 1920, ο Σύνδεσμος εργατών βυρσοδεψιών ψήφισε νέο καταστατικό, στο οποίο φαίνεται η επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών της εποχής¹³⁶.

Η οικονομία στον αγροτικό χώρο καθοριζόταν από τα είδη που καλλιεργούνταν από τους ανθρώπους της υπαίθρου. Στα περισσότερα χωριά υπήρχαν οι αγρότες-παραγωγοί γεωργικών αγαθών και φυσικά οι μεσίτες, αυτοί δηλαδή που αναλάμβαναν την εμπορική προώθηση των καλλιεργούμενων αγαθών προς τα αστικά κέντρα του

¹³³ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 93-94

¹³⁴ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 99

¹³⁵ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 100-102

¹³⁶ Μ. Βουρλιώτης, «Το σωματείο βυρσοδεψεργατών...», *ό. π.*, σ. 335

νησιού, την ενδοχώρα αλλά και τις αγορές του εξωτερικού, όπως συνέβη με το εμπόριο χαμάδων από το χωριό του Παγώνδα προς την Τουρκία και την Αίγυπτο¹³⁷. Επίσης, στον αγροτικό χώρο παρέχονταν τεχνικές υπηρεσίες οι οποίες βοηθούσαν στη σίτιση, την υπόδηση, την ενδυμασία αλλά και υπηρεσίες που σχετίζονταν με την ψυχαγωγία των κατοίκων.

Την ίδια περίοδο, στον Μαραθόκαμπο, πέρα από τις συνήθεις εξαγωγές προϊόντων, όπως ελαιόλαδο, ξυλεία, τα δύο ελαιοτριβεία και τους εννέα σαπωνοποιούς, υπήρχαν ακόμη, παντοπώλες, υφασματέμποροι, έμποροι οικοδομικών υλικών, καφεζυθεστιάτορες, εμποροράπτες, κρεοπώλες, μυλωθροί και κουρείς¹³⁸. Αυτή η ποικιλία επαγγελμάτων στο κεφαλοχώρι του Μαραθοκάμπου αποδεικνύει την οικονομική ανάπτυξη του τόπου αυτού, η οποία ήταν κυρίως αγροτική και επέτρεπε στους κατοίκους να επεκταθούν και στις εμπορικές-αστικές ασχολίες.

Στο Τηγάνι, σημερινό Πυθαγόρειο, υπήρχε Καπνεργοστάσιο Γ' τάξης με ετήσια παραγωγή 500.000 οκάδες καπνού. Επρόκειτο για ένα σημαντικό μεγαλοχώρι, το οποίο εξήγαγε γεωργικά προϊόντα, όπως ελαιόλαδο, σταφίδες, κρασί και κρεμμύδια ενώ, εισήγαγε από τα παράλια της Τουρκίας σιτηρά, σφάγια ζώων, αλεύρι και όσπρια. Πιο συγκεκριμένα, στο 1921 υπήρχαν εννέα εξαγωγείς λαδιού, τρεις εξαγωγείς καπνών, τέσσερις εξαγωγείς σταφίδας, επτά εισαγωγείς αποικιακών και οκτώ εισαγωγείς οσπρίων ενώ, στην περιοχή υπήρχαν εκατό ιστιοφόρα, τα οποία εξυπηρετούσαν τις εμπορικές δραστηριότητες του τόπου. Επίσης, υπήρχαν έμποροι, οι οποίοι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των κατοίκων, όπως ήταν οι καπνοπώλες, οι παντοπώλες, οι σταφιδέμποροι, οι καφεζυθεστιάτορες, οι σιτέμποροι, οι υποδηματοποιοί, οι ράφτες και οι υαλοπώλες¹³⁹.

Στους Μυτιληνιούς υπήρχαν δύο γεωργικοί συνεταιρισμοί, η Γεωργική Επαγγελματική Ένωση και ο Γεωργικός Συνεταιρισμός. Δραστηριοποιούνταν ακόμη, μεσίτες για τα αγροτικά αγαθά, παντοπώλες, καφεζυθεστιάτορες, υφασματέμποροι, υποδηματοποιοί κι ένας κρεοπώλης¹⁴⁰. Στον Παγώνδα, στον Πύργο και στο Παλαιόκαστρο λειτουργούσαν ατμοκίνητα ελαιοτριβεία, γεγονός που σηματοδοτεί την κυριαρχία της ελιάς στις αγροτικές δραστηριότητες των κατοίκων, ενώ, όπως και σε

¹³⁷ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 105

¹³⁸ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. -103-104

¹³⁹ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 108-109

¹⁴⁰ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 105

άλλες περιοχές, υπήρχαν οι μεσίτες που αναλάμβαναν το εμπόριο των προϊόντων στο υπόλοιπο νησί και σε ολόκληρη την Ελλάδα και το εξωτερικό¹⁴¹.

Όπως είναι φανερό, το 1921 ήταν χρονιά-σταθμός για το νησί. Η καλλιέργεια καπνού έδινε βιοποριστική διέξοδο σε αρκετούς Σαμιώτες αλλά και η σιγαροποιία, η οποία διέθετε τα σαμιακά προϊόντα στις ελληνικές αλλά και στις διεθνείς αγορές. Όπως έδειξε η Ιστορία, η καλλιέργεια καπνού παρουσίασε αυξητικές τάσεις, μιας και συντελέστηκαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Λόγω της Βουλγαρικής κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και την δυτική Θράκη, η καπνοκαλλιέργεια στη περιοχή σταμάτησε¹⁴², γεγονός που ευνόησε άλλες καπνοπαραγωγικές περιοχές, όπως την Σάμο.

Ένα επιπλέον θετικό γνώρισμα για την οικονομία του τόπου ήταν η βυρσοδεψία, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως στο Καρλόβασι. Αυτή η εμπορική δραστηριότητα, κατά την δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, εμφάνισε αυξητικές τάσεις και στην οποία απασχολούνταν εκατοντάδες εργάτες. Την περίοδο 1917-1920, όταν δηλαδή την διακυβέρνηση της χώρας είχε αναλάβει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η εκβιομηχάνιση εξελίχθηκε, αφού τα πολεμικά κέρδη επενδύθηκαν και η ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής έφτασε στο 1,077 εκατομμύρια δραχμές¹⁴³.

Ένας ακόμη, λόγος για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας ήταν τα εμβάσματα των Σαμιωτών μεταναστών, κυρίως κατά το δεύτερο μισό της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα.

Με βάση αυτές τις εμπορικές δραστηριότητες, ο αγροτικός χώρος του νησιού βρήκε οικονομική διέξοδο με τη διακίνηση γεωργικών προϊόντων μέσω του αστικού χώρου, ενώ ο τελευταίος ενίσχυε τις οικονομικές υποδομές, εμπορευματοποιώντας την αγροτική παραγωγή στην τοπική αγορά αλλά και σε ελληνικές και διεθνείς αγορές και αξιοποιώντας την βιομηχανία και την βυρσοδεψία.

2.2. Ο ρόλος των προσφύγων στην οικονομία

Μέσα σε αυτό το εμπορικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί, οι αστοί και οι αγρότες πρόσφυγες προσπάθησαν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους για να

¹⁴¹ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 106

¹⁴² Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 87

¹⁴³ Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 83-85

εξασφαλίσουν τον βιοπορισμό τους αλλά και την επαγγελματική τους αποκατάσταση¹⁴⁴.

Η Ε.Τ.Ε. προσπάθησε να βοηθήσει τους πρόσφυγες με την χορήγηση δανείων, τα ποσά των οποίων έφταναν 4.000 δραχμές ανά πρόσφυγα, ενώ μετά το 1923 τα ποσά μειώθηκαν στα 600 με 1.200 δραχμές. Στα αρχεία της τράπεζας για τους δανειοδοτηθέντες Σαμιώτες καταγράφονται τα ονόματα, η ηλικία, ο τόπος προέλευσης, η επαγγελματική τους ασχολία, η οικονομική τους κατάσταση, το ποσό που αιτούνται οι ίδιοι αλλά και το ποσό που τους δόθηκε τελικά. Από τα στοιχεία αυτά αντλούμε πληροφορίες για τις επιχειρηματικές προσπάθειες των προσφύγων αλλά και πως αυτές επηρεάστηκαν από την προηγούμενη ασχολία τους στο τόπο προέλευσης τους. Περίπου εκατό άτομα, στον λιμένα Βαθέος, ασχολήθηκαν με την υπόδηση, την ένδυση και τη σίτιση.

Στη λίστα με τους δανειοδοτηθέντες πρόσφυγες συγκαταλέγονται και τρεις γυναίκες ράπτριες αλλά και δέκα έμποροι. Οι πρόσφυγες αυτοί ήταν ηλικίας 18-60 χρόνων, από τους οποίους οι 60 ετών και άνω δεν δανειοδοτήθηκαν. Είναι εύκολα κατανοητό ότι η πλειοψηφία των προσφύγων ανήκε στο δυναμικό παραγωγικά τμήμα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Σύμφωνα με στοιχεία που προέκυψαν, οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν άλλαξαν επάγγελμα όταν αναγκάστηκαν αφήσουν τις εστίες τους και να εγκατασταθούν στη Σάμο. Αντίθετα, αξιοποίησαν την εργασιακή τους εμπειρία για να εξασφαλίσουν τον βιοπορισμό τους και την επαγγελματική αναγνώριση τους στον Λιμένα Βαθέος. Από αυτούς, οι περισσότεροι ήταν υποδηματοποιοί, ράπτες, βυρσοδέψες και ζαχαροπλάστες. Φυσικά, υπήρξαν και οι περιπτώσεις όπου οι πρόσφυγες άλλαξαν επαγγελματικό προσανατολισμό.

Εάν συγκριθούν τα επαγγέλματα των προσφύγων με αυτά των γηγενών, προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι πρώτοι δεν κάλυψαν τα επαγγελματικά κενά που υπήρχαν στο νησί. Αντιθέτως, ο επαγγελματικός τους προσανατολισμός σύμπιπτε με αυτόν των γηγενών. Δημιουργήθηκε δηλαδή ένα είδος ανταγωνισμού σε έναν ανεπτυγμένο επαγγελματικό χώρο. Το γεγονός ότι οι πρόσφυγες συνέχισαν το επάγγελμα που ασκούσαν και στον τόπο αυτό, δείχνει την εμπιστοσύνη που είχαν οι ίδιοι στις δυνατότητες τους αλλά και στο ότι επιθυμούσαν να διεκδικήσουν ένα μέρος από την καταναλωτική αγορά του Βαθέος.

¹⁴⁴ Μ. Δρίτσα, «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», στα: *Τα Ιστορικά*, τ. 4 (1985), σ. 313

Στο Καρλόβασι, η εμπορική δραστηριότητα ήταν εντονότερη σε σχέση με τον Λιμένα Βαθέος. Στο μέρος αυτό, εντοπίστηκαν πενήντα έξι πρόσφυγες που έκαναν αίτηση για δάνειο, από τους οποίους το μεγαλύτερο ποσοστό, άσκησε το επάγγελμα του παντοπώλη και του υποδηματοποιού. Άλλοι ασχολήθηκαν με το επάγγελμα του εμπόρου, του κρεοπώλη, του εφραπλωμάτη, του εμπόρου υφασμάτων, του οπωροπώλη, του επιπλοποιού, του αρτοποιού, του δερματέμπορα και του εμποροπλοιάρχου.

Οι ηλικίες των προσφύγων κυμαίνονταν από 18 έως 72 έτη. Η Εθνική Τράπεζα, όπως και στον λιμένα Βαθέος, στήριξε αυτούς που βρίσκονταν στην παραγωγική ηλικία, δηλαδή από 30 έως 50 έτη, ενώ στη περιοχή αυτή δανειοδοτήθηκαν και αρκετοί που βρίσκονταν στην ηλικιακή κατηγορία 18-30.

Όπως και στην περίπτωση του λιμένα Βαθέος, οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στο Καρλόβασι δεν άλλαξαν επαγγελματικό προσανατολισμό. Οι αστοί πρόσφυγες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, αξιοποίησαν τις επαγγελματικές τους γνώσεις στον τόπο που εγκαταστάθηκαν, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην για τους ίδιους αλλά και για τις οικογένειες τους¹⁴⁵.

Από στοιχεία που αναφέρονται στον Επαγγελματικό Οδηγό Ιγγλέση, οι πρόσφυγες είχαν παρόμοια επαγγέλματα με αυτά των γηγενών. Όπως και στην περίπτωση του Βαθέος, οι πρόσφυγες δεν κάλυπταν επαγγελματικά κενά, παρά μόνο στην περίπτωση ορισμένων που έγιναν εφραπλωμάτες. Οι υπόλοιποι, μέσα από έναν διαρκή αγώνα, έπρεπε να εξασφαλίσουν τον βιοπορισμό τους, στηριζόμενοι στις ικανότητες τους αλλά και στην προηγούμενη επαγγελματική τους εμπειρία. Στόχος τους ήταν να εξασφαλίσουν την προτίμηση τους τουλάχιστον, από τον προσφυγικό πληθυσμό.

Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση των προσφύγων επηρέασαν σε έναν βαθμό, τη νέα επιχειρηματική τους προσπάθεια. Οι υπάλληλοι του υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης έκαναν ελέγχους για να εξακριβώσουν τα στοιχεία που τους είχαν δοθεί. Πιο συγκεκριμένα, για να πιστοποιήσουν την πραγματική επαγγελματική ενασχόληση τους στο νησί αλλά και την επίτευξη των στόχων τους. Από τα στοιχεία αυτά, παρατηρούνται οι πρώτες επαγγελματικές προσπάθειες των προσφύγων αλλά και η διαφορετική οικονομική δυναμική τους.

Ορισμένοι πρόσφυγες, προκειμένου να καταφέρουν να δανειοδοτηθούν, προσκόμιζαν ανακριβή έγγραφα. Αλλοίωσαν δηλαδή την πραγματική τους

¹⁴⁵ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 100

επαγγελματική εικόνα, ούτως ώστε να επιλύσουν, έστω και προσωρινά, το οικονομικό τους πρόβλημα¹⁴⁶.

Επίσης, υπήρχε και η περίπτωση όπου οι πρόσφυγες ασκούσαν το επάγγελμα τους από την οικία τους επειδή δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν κάποιο χώρο ή σε κάποιο κατάστημα προσφύγων, όπου τους δίνονταν ελάχιστα τετραγωνικά για να εργασθούν. Η συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων δεν μπορούσε να απορροφηθεί από τις βιομηχανικές υποδομές της χώρας και να ενταχθεί στο εργατικό δυναμικό της. Έπρεπε δηλαδή, να εξασφαλίσουν τον βιοπορισμό τους μέσω της μερικής απασχόλησης ή της αυτοαπασχόλησης.

Η πλειονότητα των προσφύγων στο νησί της Σάμου, αποτελούσε μέρος της μικροαστικής τάξης, τα χαρακτηριστικά της οποίας δεν παρέπεμπαν σε δραστηριότητες μικρομεσαίου μεγέθους¹⁴⁷. Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων έφερε χαρακτηριστικά μικροαστισμού. Το 1921 καταγράφονταν στο Βαθύ εικοσιπέντε παντοπώλες, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα καταμετρήθηκαν ενενήντα¹⁴⁸. Δεκαεπτά υποδηματοποιοί μετατράπηκαν σε είκοσι οκτώ, δεκαπέντε αρτοποιοί σε είκοσι πέντε, ενώ στο Καρλόβασι, δεκαεπτά παντοπώλες αυξήθηκαν σε είκοσι οκτώ¹⁴⁹. Είναι φανερό ότι η ενίσχυση αυτών των επαγγελμάτων οφειλόταν στην επαγγελματική παρουσία των αστών προσφύγων στις πόλεις.

Αρκετοί πρόσφυγες αποφάσισαν να δραστηριοποιηθούν στο χώρο του εμπορίου αλλά και στην παροχή υπηρεσιών, γεγονός που επαληθεύεται και από την καταγραφή των επαγγελμάτων που άσκησαν, κατά την Απογραφή ολόκληρου του πληθυσμού το 1928. Από αυτή την Απογραφή φαίνεται ότι οι περισσότεροι άσκησαν ελεύθερα επαγγέλματα, τα οποία συνέχισαν να ασκούν και μετά το 1927. Καταγράφηκαν 114 υποδηματοποιοί, 60 επιπλοποιοί, 59 έμποροι ζωοτροφών, 36 αρτοποιοί, 34 ράπτες, 30 έμποροι ενδυμάτων, 30 καφεπώλες, 21 κουρείς, 19 παντοπώλες, 18 καφεπώλες, 18 ξενοδόχοι, 18 έμποροι και 16 εφαπλωματοποιοί.

Από τα στοιχεία που προκύπτουν, οι αστοί πρόσφυγες δραστηριοποιήθηκαν στον χώρο της σίτισης και της παροχής τεχνικών υπηρεσιών. Ευτυχώς, υπήρχε και μία περίπτωση κάλυψης επαγγελματικού κενού και ειδικότερα, στο επάγγελμα του

¹⁴⁶ Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993, σ. 71-72.

¹⁴⁷ Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία. 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1999, σ. 158.

¹⁴⁸ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *Σάμος, 1925-1926*, σ. 1465.

¹⁴⁹ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό. π.*, σ. 1472.

εφαπλωματή, όπου στην απογραφή καταμετρήθηκαν 16 πρόσφυγες εφαπλωματοποιοί και μόνος ένας γηγενής.

Φυσικά, οι πρόσφυγες δεν ασχολήθηκαν μόνο με τέτοια επαγγέλματα. Ένας μεγάλος αριθμός αυτών ασχολήθηκε με την καπνοβιομηχανία. Πιο συγκεκριμένα, 102 άνδρες και 396 γυναίκες ασχολήθηκαν με τον χώρο αυτό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 υπήρχαν στη Σάμο, εκτός από τα ιδιωτικά καπνεργοστάσια, άλλα τρία, αυτά του Βαθέως, του Καρλοβάσου και του Τηγανιού¹⁵⁰.

Η προσπάθεια των προσφύγων να αποτελέσουν μέρος του εργατικού κοινού στα εργοστάσια της Σάμου, ξεκίνησε από την πρώτη κιάλας στιγμή που εγκαταστάθηκαν στο νησί. Οι διευθυντές των καπνεργοστασίων έκαναν έκκληση να μην μετακινηθούν άλλοι πρόσφυγες προς την ενδοχώρα, μιας και αυτή η κίνηση θα ήταν μεγάλο πλήγμα για την καπνοβιομηχανία του νησιού¹⁵¹. Για να το επιτύχουν αυτό, οι ίδιοι δήλωσαν ότι μπορούσαν να τους εγγυηθούν εργασία για τουλάχιστον πέντε χρόνια.

Η απεγνωσμένη αυτή έκκληση προκύπτει από το γεγονός ότι είχε αυξηθεί η παραγωγή σιγαρέτων. Κατά την τρίτη δεκαετία του 1920, οι εξαγωγές ελληνικών καπνών είχε σημειώσει σημαντική αύξηση¹⁵². Φυσικά, υπάρχει η πιθανότητα ότι οι εκκλήσεις των καπνοβιομηχάνων να σχετίζονταν με την φθινή εργατική δύναμη και σαν αποτέλεσμα να μπορούσαν να μειώσουν και τα ημερομίσθια των γηγενών εργατών. Από το 1935, υπήρχαν οι απόψεις ότι τα ημερομίσθια ήταν ισχνά, η απασχόληση ευκαιριακή, και υπήρχε εργασιακή εκμετάλλευση¹⁵³.

Στοιχεία αποδεικνύουν ότι οι καπνοβιομήχανοι στη Σάμο, στόχευαν στην αξιοποίηση του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού, μιας και αυτές δικαιούνταν χαμηλότερο μισθό. Οι υποσχέσεις τους για πενταετή απασχόληση δεν είχαν βάση και εκλάμβαναν περισσότερο χαρακτήρα περιστασιακό και προσωρινό¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Ν. Ε. Καραγιαννακίδης, «Στοιχεία για την παραγωγή, πόληση, μεταποίηση και εξαγωγή καπνών από το Καρλόβασι στα χρόνια μετά το Μεσοπολεμικό «κραχ» 1934-1940, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού Δελτίον Καπνού» στα: *Πρακτικά Συνεδρίου του Δήμου Καρλοβασιών-Γ.Α.Κ. Σάμου «Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο*, Αθήνα 2007, σ. 248-249

¹⁵¹ *ΕΑ*, αρ. φ. 1229, 10.05.1924

¹⁵² Μ. Mazower, *ό. π.*, σ. 122

¹⁵³ Σ. Κλαδάς, *Η ανεργία εν Ελλάδα*, Αθήνα 1935, σ. 6-7

¹⁵⁴ Λ. Λεοντίδου, «Άτυπη οικονομία και προσφυγική αποκατάσταση», στα: *Πρακτικά Συμποσίου Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα. Οι Πρόσφυγοι στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1997, σ. 359

Επίσης, οι γυναίκες πρόσφυγες απασχολούνταν και με οικιακές υπηρεσίες. Στην Απογραφή του 1928, καταγράφηκαν 92 υπηρέτριες από τις συνολικά 441. Από αυτές, οι πενήντα εννέα εργάζονταν στον Λιμένα Βαθέος, ενώ οι υπόλοιπες στο Καρλόβασι. Ακόμα και σε αυτή τη περίπτωση, η γυναικεία εργασία θεωρείται επισφαλής και οι εργασιακές συνθήκες ως εξαρτώμενες από τον «ανθρωπισμό».

Στον χώρο της βυρσοδεψίας, εργασιακή απασχόληση θεωρούνταν περιορισμένη, αν σκεφτεί κανείς ότι η βιομηχανική επεξεργασία δερμάτων θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντική. Σύμφωνα με τον Οδηγό Ιγγλέση, το 1925-1926 στο Καρλόβασι λειτουργούσαν πέντε μεγάλα ατμοκίνητα βυρσοδεψεία, στα οποία εργάζονταν 230 εργάτες και τριάντα εννέα μικρότερα εργαστήρια επεξεργασίας δερμάτων. Τη δεκαετία του 1930 η σαμιακή βυρσοδεψία κατέκτησε των πρώτη θέση σε πανελλήνια κλίμακα¹⁵⁵.

Στην απογραφή του 1928, καταγράφηκαν μόνο τριάντα πέντε πρόσφυγες βυρσοδεψεργάτες από τους 430, δηλαδή αποτελούσαν το 8% του συνολικού αριθμού. Οι τρεις εργάζονταν στο Λιμένα Βαθέος, ενώ οι υπόλοιποι στο Καρλόβασι. Ο αριθμός αυτός έρχεται σε αντίθεση με την άποψη ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες απασχολούνταν στο χώρο της βυρσοδεψίας. Η άποψη αυτή μάλλον, ενισχύθηκε από το γεγονός ότι ο προσφυγικός συνοικισμός και τα εργοστάσια γειτνίαζαν.

Ο μικρός αριθμός προσφύγων που εργάστηκαν στο χώρο της βυρσοδεψίας, εξηγείται από το γεγονός ότι οι περισσότεροι άνδρες στράφηκαν στο μικροεμπόριο, χαρακτηριστικό γνώρισμα της αστικής αποκατάστασης, όχι μόνο στη Σάμο αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Επίσης, η επιλογή άλλων επαγγελμάτων μπορεί να προέκυψε από το γεγονός ότι στο Καρλόβασι υπήρχε μία πολυπληθής εργατική τάξη, η οποία διέθετε εργασιακή εμπειρία και ήταν οργανωμένη στο σωματείο του Αγίου Παντελεήμονα¹⁵⁶. Οι δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης των προσφύγων στον χώρο της βυρσοδεψίας ήταν αρκετά περιορισμένες, μιας και οι κενές θέσεις ήταν ελάχιστες. Η ανοδική εκμηχάνιση των βυρσοδεψείων του Καρλοβάσου, αν και ενίσχυε την παραγωγικότητα των εργοστασίων, μείωνε την ζήτηση εργατών. Έτσι, ελαχιστοποιούνταν και οι ευκαιρίες των προσφύγων να εργασθούν ως εργάτες σε βυρσοδεψεία¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Σ. Χατζηγεωργίου (Γαλάνης), *Συνδικάτα. Το εργατικό κίνημα των βυρσοδεψεργατών Καρλοβάσου Σάμου. 1899-1947*, Αθήνα 2002, σ. 34-35

¹⁵⁶ Σ. Χατζηγεωργίου (Γαλάνης), *ό. π.*, σ. 30

¹⁵⁷ Σ. Χατζηγεωργίου (Γαλάνης), *ό. π.*, σ. 34

Τέλος, είχαν καταγραφεί και οι περιπτώσεις, όπου ορισμένοι πρόσφυγες δεν είχαν δηλώσει ακριβώς, το επάγγελμα τους. Στην περίπτωση αυτή, καταγράφηκαν 220 άνδρες και 209 γυναίκες. Οι προσπάθειες βιοπορισμού αυτής της κατηγορίας πραγματοποιήθηκαν μέσα σε συνθήκες εκμετάλλευσης και είχαν χαρακτηριστικά μιας σκληρής ζωής¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Π. Πιζάνιας, *ό. π.*, σ. 70

Γ' Κεφάλαιο

Η Πολιτική Συμπεριφορά των προσφύγων

3.1. Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στη Σάμο

Στις πρώτες εκλογές που πραγματοποιήθηκαν μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, δεν έχουμε μια σαφή εικόνα για την πολιτική τοποθέτηση των προσφύγων, μιας και οι προσφυγικοί συνδικισμοί δεν αποτελούσαν ξεχωριστά εκλογικά τμήματα κι έτσι, οι πρόσφυγες ψήφισαν μαζί με τους γηγενείς.

Στο νησί, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αντλούμε πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση από τις εφημερίδες που εκδίδονταν. Οι δύο μακροβιότερες ήταν η Εφημερίδα *Αιγαίον* και η *Σάμος*. Η πρώτη ξεκίνησε το 1912 από τον Ιωάννη Βακιρτζή και κάλυπτε γεγονότα τοπικά, εγχώρια και διεθνείς εξελίξεις, έως και την κατοχή του 1941. Ο χαρακτήρας της εφημερίδας, αρχικά, θεωρούνταν εθνικιστικός. Για παράδειγμα, στην ένωση της Σάμου με την υπόλοιπη Ελλάδα, χρησιμοποιούν όρους ιστορικής συνέχειας και θεωρούν τον Θεμιστοκλή Σοφούλη άξιο συνεχιστή του Λυκούργου Λογοθέτη αλλά κι άλλων επαναστατών της Επανάστασης του 1821¹⁵⁹.

Ακόμη και μετά την Ένωση της Σάμου με την Ελλάδα, ακολούθησε την ίδια τακτική, όταν κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων επευφημούσε τους Σαμιώτες στρατιώτες στο πεδίο της μάχης, πρακτική που συνέχισε και κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου¹⁶⁰.

Πριν τις εκλογές του 1920, ο Βακιρτζής είχε ταχθεί με το μέρος των βενιζελικών δυνάμεων υποστηρίζοντας στα άρθρα του τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Χαρακτήριζε τον Βενιζέλο υπεύθυνο πολιτικό, ο οποίος έκανε υπερήφανη την Ελλάδα και εκπλήρωσε την Μεγάλη Ιδέα. Με αυτό τον τρόπο, οι Σαμιώτες έπρεπε να επιλέξουν είτε το μεγαλείο της Μεγάλης Ιδέας είτε την καταστροφή¹⁶¹.

Όταν στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 κέρδισαν οι Αντιβενιζελικοί, η εφημερίδα σταμάτησε να εκδίδεται για τουλάχιστον τρεις μήνες. Στις αρχές του Φεβρουαρίου επανακυκλοφόρησε, λέγοντας πως η ήττα του Βενιζέλου ήταν αποτέλεσμα των έντονων υποσχέσεων που είχαν δώσει τα αντιβενιζελικά κόμματα για

¹⁵⁹ *EA*, αρ. φ. 10, 11.09.1912

¹⁶⁰ Μ. Σέργης, «Αιγαίον Σάμου. Πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα» στα: Πρακτικά Συνεδρίου των Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Σάμου «Ο Τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας», Αθήνα 2001, σ. 118-120

¹⁶¹ *EA*, αρ. φ. 901, 31.10.1920

την απεμπλοκή της Ελλάδας από το μικρασιατικό μέτωπο. Από τον Ιούνιο του 1921, η εφημερίδα αρχίζει να πληροφορεί τον γηγενή πληθυσμό για την άφιξη των πρώτων προσφύγων στο νησί, οι οποίες αυξάνονταν όταν πλησίαζε η κυριαρχία του Κεμάλ Ατατούρκ στο μέτωπο και κορυφώθηκαν με την Μικρασιατική Καταστροφή.

Από το 1917, αρχίζει να εκδίδεται και η εφημερίδα *Σάμος*. Εκδότης της ήταν ο Μιχαήλ Δούκας, ο οποίος διετέλεσε διευθυντής του ηγεμονικού τυπογραφείου. Μέσα από τα κείμενα του είναι εύκολα κατανοητό ότι η ιδεολογία του ήταν κοντά σε αυτήν της αντιβενιζελικής παράταξης. Η εφημερίδα συνέχισε να εκδίδεται και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου¹⁶².

Παρά τις πολιτικές διαφορές, οι δύο εφημερίδες παρουσίαζαν σημαντικές ομοιότητες, η κυριότερη των οποίων ήταν οι εξελίξεις που λάμβαναν μέρος στην πρωτεύουσα του νησιού. Οι εφημερίδες της εποχής δεν κάλυπταν ολόκληρο το νησί και περιορίζονταν μόνο στην πρωτεύουσα του νησιού¹⁶³.

Οι δύο εφημερίδες ενημέρωναν τους αναγνώστες για κοινωνικές εκδηλώσεις, δημοσίευαν ποιήματα και διηγήματα γηγενών, ενώ ενίσχυαν την οικονομική τους υποδομή μέσω διαφημίσεων τοπικών εμπορών.

Από το 1929 άρχισαν να εκδίδονται οι εφημερίδες του Νίκου Σολούνια, *Εφημερίς των Σαμίων*, και του Ιωάννη Δ. Παντελόγλου, *Εθνική Ένωση*, η οποία λίγο αργότερα, μετονομάστηκε σε *Λαϊκή*. Την τρίτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, η ειδησεογραφία άρχισε να στρέφεται και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η αλλαγή αυτή άρχισε να φαίνεται από τους υπότιτλους που χαρακτήριζαν την εκάστοτε εφημερίδα. Για παράδειγμα η εφημερίδα *Αιγαίον*, αντί του αρχικού «*πολιτική και φιλολογική εφημερίς*» αλλάζει σε «*όργανον των συμφερόντων του σαμιακού λαού*».

Κατά τη δεκαετία του 1930, αρχίζει να προωθείται η ιδέα των γεωργικών συνεταιρισμών στον Σαμιακό Τύπο, η οποία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής. Η *Σάμος*, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, θεωρείται από τους τοπικούς δημοσιογράφους ως επαρχία του ελληνικού κράτους, η οποία πρέπει να φροντίσει για την εσωτερική ανοικοδόμηση. Μέσω των εφημερίδων άρχισαν να γνωστοποιούνται τα προβλήματα της περιφέρειας στο διοικητικό κέντρο¹⁶⁴.

¹⁶² Α. Χατζημιχάλη, «Σαμιακός Τύπος. Χρονολογικός Πίνακας» στα: Πρακτικά Συνεδρίου Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Σάμου «Ο Τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας», Αθήνα 2003, σ. 41-68

¹⁶³ Χ. Λάνδρος, *138 Χρόνια Σαμιακού Τύπου*, σ. 31

¹⁶⁴ Χ. Λάνδρος, *138 Χρόνια Σαμιακού Τύπου*, σ. 33

Στα τέλη του Μεσοπολέμου, οι φιλοβενιζελικές εφημερίδες προσπάθησαν να προσαρμοστούν στην δικτατορία του Μεταξά. Πληροφορίες γι' αυτή τη μεταστροφή αντλούμε από την εφημερίδα *Αιγαίον*, στην οποία ο Μεταξάς παρουσιαζόταν ως μία πολιτική φυσιολογία ικανή να τελειώσει την κοινοβουλευτική αστάθεια και να ξεκινήσει την αναγέννηση του ελληνικού κράτους.

Λαμβάνοντας υπόψιν τα γνωρίσματα αυτά του Σαμιακού τύπου, ο οποίος τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου είχε διπολικό πολιτικό προσανατολισμό, οι πρόσφυγες στις πόλεις του νησιού αποκτούν το δικό τους χώρο δημοσιότητας. Μέσα από τον τύπο, παρουσιάζονται τα προβλήματα, τα αιτήματά αλλά και η συλλογική δράση των προσφύγων, ενώ ανάλογα με την εκάστοτε κυβέρνηση, συγκροτείται ένας χώρος αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες, οι οποίοι σταδιακά άρχισαν να λειτουργούν από κοινού. Η εφημερίδα που βοήθησε στην προσπάθεια των προσφύγων να ακουστούν οι απόψεις τους, ήταν το *Αιγαίον*.

Η εφημερίδα αυτή, μέσα στις σελίδες της, κατάφερε να αναδείξει πτυχές του προσφυγικού ζητήματος σε όλο το νησί από το 1921 έως και τον 1939. Η ποσότητα των ειδήσεων για τους πρόσφυγες ήταν αυξημένη και η θεματολογία αφορούσε τα βιοποριστικά τους προβλήματα, την πορεία κατασκευής των αστικών προσφυγικών συνοικισμών, τη διαχείριση των χρημάτων αλλά και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειξε το βενιζελικό κράτος για την αποκατάστασή τους.

Το περιεχόμενο της εφημερίδας, αναδεικνύει το έντονο ενδιαφέρον του Ιωάννη Βακιρτζή για τους πρόσφυγες, ήδη από τον πρώτο καιρό της εγκατάστασής τους στο νησί. Οι πρόσφυγες παρουσιάζονταν ως αδέρφια, τα οποία πρέπει να λάβουν την αμέριστη αλληλεγγύη των γηγενών¹⁶⁵. Η ιδεολογική ταύτιση του εκδότη με τους πρόσφυγες αλλά και η συστράτευση τους στο βενιζελικό πολιτικό χώρο δυνάμωσε ακόμα περισσότερο τις μεταξύ τους σχέσεις. Το *Αιγαίον*, από δω και στο εξής, θεωρείται το κύριο όργανο δημοσιοποίησης της κοινωνικής και πολιτικής παρουσίας των προσφύγων στο νησί. Παράλληλα, αρκετοί επιφανείς πολίτες δήλωναν την αμέριστη συμπαράστασή τους στους ανθρώπους αυτούς και εξέφραζαν την ανάγκη για αποδοχή αυτών¹⁶⁶.

Με την στάση του αυτή, ο Βακιρτζής έδειχνε ξεκάθαρα τη θέση του για την ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων στο νησί, η οποία υπενθύμιζε στους

¹⁶⁵ *EA*, αρ. φ. 1060, 03.09.1922

¹⁶⁶ *EA*, αρ. φ. 1024, 23.04.1922

ανθρώπους αυτούς ότι η παραμονή τους στο νησί είχε μόνιμο χαρακτήρα. Τον Νοέμβριο του 1927, φανερά εκνευρισμένος για τις καθυστερήσεις της αστικής αποκατάστασης των προσφύγων, ανέφερε ότι ο καλύτερος τρόπος για να στεγασθούν γρήγορα οι πρόσφυγες ήταν να τους δοθούν τα χρήματα και να χτίσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους ανάμεσα σε αυτά των γηγενών κι όχι σε ξεχωριστούς συνοικισμούς¹⁶⁷.

Ένας δεύτερος τρόπος για να εκφράσουν οι πρόσφυγες τις πολιτικές τους πεποιθήσεις ήταν η δημιουργία προσφυγικών συλλόγων, οι οποίοι άρχισαν να δημιουργούνται το 1923. Από την πρώτη στιγμή της άφιξης τους, στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, λειτουργούσαν σύλλογοι που φρόντιζαν να κάνουν γνωστές τις θέσεις τους στο χώρο της σαμιακής δημοσιότητας. Στον λιμένα Βαθέος υπήρχε ο Δικηγορικός Σύλλογος, ο Ιατρικός, ο Φιλολογικός Σύλλογος Πυθαγόρας, ο Εμπορικός Σύλλογος, ο Σύλλογος Δασόφιλων, ο Σύλλογος Υποδηματοποιών αλλά και τα σωματεία σιγαροποιών, παντοπωλών, εργατών και εργοδοτών. Στο Καρλόβασι δραστηριοποιούνταν ο Εμπορικός Σύλλογος, η Φιλαρμονική Εταιρεία αλλά και εργατικά και μικρεμπορικά σωματεία¹⁶⁸.

Οι σύλλογοι αυτοί προσπάθησαν να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των πρώτων δυσχερειών της προσφυγικής διαβίωσης αλλά και να διεκδικήσουν τη θέση τους στο χώρο της σαμιακής δημοσιότητας και να παρουσιάσουν τα μέλη τους στους γηγενείς αλλά και το προσφυγικό κοινό.

3.2. Η πολιτική στάση των προσφύγων στις εκλογές

Η πρώτη τοποθέτηση των προσφύγων στο νησί της Σάμου, πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των προσπαθειών καταστολής και εξουδετέρωσης των Γιαγαδικών, το έτος 1922, στις οποίες πήραν μέρος και οι ίδιοι οι πρόσφυγες. Το συγκεκριμένο συμβάν θεωρήθηκε από πολλούς ότι ήταν μία οργανωμένη αντίδραση των φιλοβασιλικών δυνάμεων του νησιού ενάντια στο κίνημα Πλαστήρα-Γονατά¹⁶⁹, οι οποίοι, αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, κατέλαβαν την εξουσία κι επέβαλαν στρατιωτική δικτατορία. Στο νησί της Σάμου, η οργάνωση αυτού του κινήματος πραγματοποιήθηκε από τον ανιψιό του Θεμιστοκλή Σοφούλη, ενώ αργότερα ενισχύθηκε από δύναμη τάγματος πεζικού, η οποία κατέφθασε στο νησί από την

¹⁶⁷ EA, αρ. φ. 1590, 12.11.1927

¹⁶⁸ Ν. Γ. Ιγγλέσης, *ό.π.*, σ.89-90

¹⁶⁹ Ν. Βαφέας, *ό.π.*, σ. 54

Καβάλα¹⁷⁰. Οι δυνάμεις αυτές ανέλαβαν την εξουδετέρωση των Γιαγάδων, η οποία μετά από δύο χτυπήματα επετεύχθη. Το πρώτο μέσω κανονιοβολισμών του θωρηκτού Κιλκίς προς τους αντάρτες στο Καρλόβασι και το δεύτερο από καταδιωκτικά σώματα στους Μυτιληνιούς¹⁷¹.

Σύμφωνα με τα γραπτά κείμενα που άφησε ο Ιωάννης Γιαγός, στα συγκεκριμένα καταδιωκτικά σώματα του τρίτου επεισοδίου συμμετείχαν και πρόσφυγες πολιτοφύλακες, οι οποίοι βρίσκονταν ήδη στη Σάμο¹⁷². Πιο συγκεκριμένα, στους Μυτιληνιούς τον Σεπτέμβρη του 1922 ζούσαν 300 οικογένειες Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίες ήταν οπλισμένες και ήταν με το μέρος του Πλαστήρα¹⁷³. Σύμφωνα με τον Γιαγό, οι πρόσφυγες αυτοί αποτελούσαν μέρος του στρατιωτικού σώματος, το οποίο έκανε επίθεση στους Μυτιληνιούς τον Σεπτέμβρη του 1922 για την διάλυση του γιαγαδικού κινήματος και κατά την διάρκεια των αιματηρών συγκρούσεων σκοτώθηκε ο αρχηγός του Μικρασιατικού ένοπλου σώματος¹⁷⁴.

Πέρα από την ύπαρξη του συγκεκριμένου σώματος προσφύγων, υπήρξε κι ένα δεύτερο, χαρακτηριζόμενο ως μισθοφορικό, το οποίο συγκροτήθηκε από τον Μανώλη Σοφούλη με σκοπό να βοηθήσει στις προσπάθειες των υπολοίπων να σκοτώσουν τους Γιαγάδες. Ο Μανώλης Σοφούλης δεν αναφέρεται πουθενά για την συγκρότηση ενός προσφυγικού έμμισθου ένοπλου τμήματος¹⁷⁵. Ο Ιωάννης Γιαγός όμως, περιγράφει αναλυτικά την συγκρότηση αυτού του τμήματος ούτως ώστε να δικαιολογήσει την ήττα των Γιαγάδων στους Μυτιληνιούς τον Σεπτέμβρη του 1922¹⁷⁶.

Τα λόγια του αυτά, τουλάχιστον μέσω του τοπικού Τύπου, δεν επαληθεύονται, δεν μπορούν όμως, να διαψευστούν. Παρόλα αυτά ο Ιωάννης Γιαγός, στα απομνημονεύματα του καταγράφει με ακρίβεια τον αριθμό των Μικρασιατών προσφύγων που βρίσκονταν στους Μυτιληνιούς τον Σεπτέμβρη του 1922, ο οποίος επιβεβαιώνεται κιόλας από την Απογραφή που διενεργήθηκε το 1923.

Οι περιπτώσεις βίαιης συμπεριφοράς των προσφύγων πλάι στους βενιζελικούς, λειτουργούσε στο πλαίσιο των αντιθέσεων ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες, λόγω

¹⁷⁰ Μ. Σοφούλης, *Ημερολόγιο Πολέμου. 1906-1941*, Αθήνα 2007, σ. 151-152

¹⁷¹ Ν. Βαφέας, *ό.π.*, σ. 82-83

¹⁷² Μ. Γ. Βαρβούνη, *Λαϊκή Αυτοβιογραφία και Ιστορική Πραγματικότητα. Η περίπτωση των απομνημονευμάτων του Σάμιου οπλαρχηγού Ιωάννη Γιαγό. 1912-1925*, Αθήνα 1997, σ. 480-490

¹⁷³ Μ. Γ. Βαρβούνη, *ό.π.*, σ. 482

¹⁷⁴ Μ. Γ. Βαρβούνη, *ό.π.*, σ. 483-484

¹⁷⁵ Μ. Σοφούλης, *ό.π.*, σ. 151-152

¹⁷⁶ Μ. Γ. Βαρβούνη, *ό.π.*, σ. 486

πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων¹⁷⁷. Άρα και η ενδεχόμενη στράτευσή τους μπορεί να θεωρηθεί ως μία προσπάθεια απάντησης απέναντι σε όσα βίωναν από ορισμένους γηγενείς.

Η επόμενη φορά που αποτυπώθηκε η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων ήταν στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923. Από αυτές, τα αντιβενιζελικά κόμματα απείχαν, από την στιγμή που από τον Οκτώβρη είχαν ξεκινήσει οι διώξεις και οι φυλακίσεις εναντίον πολλών μελών τους αλλά και η απαγόρευση ελεύθερης κυκλοφορίας του αντιβενιζελικού Τύπου. Οι εκλογές αυτές αποτέλεσαν αναμέτρηση ανάμεσα στους Φιλελεύθερους, τους Δημοκρατικούς Φιλελεύθερους και την Δημοκρατική Ένωση¹⁷⁸.

Οι εξελίξεις στην πολιτική σκηνή ολοκληρώθηκαν με τον σχηματισμό κυβέρνησης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος είχε επιστρέψει από το εξωτερικό για να αναλάβει την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, τον Ιανουάριο του 1924. Παρόλα αυτά, δεν κατάφερε να συνεννοηθεί με την αντιβενιζελική παράταξη κι έτσι, παραιτήθηκε τον Φλεβάρη κι έφυγε για το εξωτερικό.

Εν τέλει, σχηματίστηκε κυβέρνηση από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τον Μάρτιο του 1924 κηρύχθηκε η έκπτωση της βασιλικής δυναστείας¹⁷⁹.

Το καλοκαίρι του 1925, εκδηλώθηκε το τελευταίο ένοπλο κίνημα από τους Γιαγιάδες. Πιο συγκεκριμένα, τα αδέρφια φεύγοντας από τον Μαραθόκαμπο, έκλεψαν χρήματα από το Δημόσιο Ταμείο Καρλοβάσου και στη συνέχεια κατευθύνθηκαν προς τον Λιμένα Βαθέος, όπου αφού απόπλισαν τις στρατιωτικές δυνάμεις της πόλης, απελευθέρωσαν τους φυλακισμένους. Η προσπάθεια τους αυτή έληξε λίγες μέρες αργότερα, όταν στις 8 Ιουνίου, ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις κατέφθασαν στο νησί και διέλυσαν το ένοπλο αντάρτικο σώμα. Οι αρχηγοί του σώματος αυτού κατέληξαν στα Δωδεκάνησα και οι οπαδοί τους πέρασαν από στρατοδικείο¹⁸⁰.

Τον Νοέμβριο του 1926, μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, διεξήχθησαν οι επόμενες εκλογές. Τα κόμματα που συμμετείχαν, προσπάθησαν να πάρουν με το μέρος τους τους πρόσφυγες εξυπηρετώντας βλέψεις της βενιζελικής παράταξης. Ένα πραγματικά πολιτικό αυτόνομο κόμμα ήταν αυτό του Ανεξάρτητου

¹⁷⁷ Κ. Κωστής, *ό. π.*, σ. 135-136

¹⁷⁸ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940*, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 195-196

¹⁷⁹ Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 241-242

¹⁸⁰ Ν. Βαφέας, *ό. π.*, σ. 56

Προσφυγικού Κόμματος, το οποίο συγκροτήθηκε πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου αλλά δεν έφτασε ποτέ μέχρι τις εκλογές.

Η εκλογική νίκη του Θεμιστοκλή Σοφούλη στη Σάμο ενισχύει την άποψη ότι η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων στο νησί, τον στήριξε. Ο Σοφούλης παρά την αυτόνομη συμμετοχή του στις εκλογές ως αρχηγός ενός, όχι και τόσο, ισχυρού κόμματος, δεν σταμάτησε να είναι κομμάτι της βενιζελικής πολιτικής επιρροής.

Ο Σοφούλης, μέσω όσων είχαν ειπωθεί, μπορούσε να εγγυηθεί την προσφυγική αποκατάσταση, μέσω της ικανότητας του να εξασφαλίζει πρόσβαση στην αξιοποίηση ειδικών κονδυλίων, τα οποία στόχευαν στην οικονομική ενίσχυση των προσφύγων. Ο Σοφούλης, μέσα από την εφημερίδα Αιγαίον, παρουσιαζόταν ως ο εκπρόσωπος του βενιζελικού χώρου αλλά και ως παράγοντας της κεντρικής πολιτικής σκηνής, ο οποίος νοιαζόταν και ήταν θερμός υποστηρικτής των προσπαθειών των προσφύγων για άμεση αποκατάσταση. Τον Φεβρουάριο του 1924, μάλιστα, απέστειλε το ποσό των 250.000 δραχμών στους πρόσφυγες ούτως ώστε να διασφαλιστεί η υποστήριξη τους στο νησί αλλά επέτρεψε και την μετακίνηση των προσφύγων από το νησί στην Θράκη και την Μακεδονία¹⁸¹. Έτσι, είναι εύκολα κατανοητή η στήριξη των προσφύγων στις εκλογές προς το πρόσωπο του Σοφούλη, ο οποίος επιβεβαίωσε την εμπιστοσύνη τους και ανέδειξε την ελπίδα τους ότι και πιο μετά θα μπορούσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην διαχείριση των οικονομικών μέσων για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα τους.

Τέλος, είναι απαραίτητο να αναφερθεί, ότι μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1927 είχαν ολοκληρωθεί και οι δύο μεγάλοι προσφυγικοί συνδικαλισμοί του Λιμένα Βαθέος και του Καρλοβάσου. Αυτός ήταν ένας πολύ σημαντικός λόγος για τους πρόσφυγες να υποστηρίξουν στις εκλογές τον Θεμιστοκλή Σοφούλη.

3.3. Η σχέση των προσφύγων με το Κ.Κ.Ε.

Παρόλο που στη Σάμο είχε δημιουργηθεί εργατικό προλεταριάτο, ήδη από τη δεκαετία του 1920, λόγω της βυρσοδεψικής δραστηριότητας, η κομμουνιστική ιδεολογία άργησε αρκετά χρόνια για να εμφανιστεί. Πολλοί υποστηρίζουν ότι αυτή η καθυστέρηση οφειλόταν στην μακρινή γεωγραφική απόσταση του νησιού από το εθνικό κέντρο¹⁸². Η πρώτη Πανσαμιακή Κομμουνιστική οργάνωση δημιουργήθηκε το

¹⁸¹ EA, αρ. φ. 1201, 02.02.1924

¹⁸² Ν. Βαφέας, ό. π., σ. 125-126

1932, όταν το Κ.Κ.Ε. κατέβηκε για πρώτη φορά στις εκλογές του Σεπτεμβρίου ως Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών. Όσον αφορά την υποστήριξη των προσφύγων από το νησί της Σάμου για το συγκεκριμένο κόμμα, αυτή ήταν δυναμική με 378 ψήφους, ενώ στις κωμοπόλεις και τα χωριά που είχαν εγκατασταθεί οι περισσότεροι, δεν κατάφερε να συγκεντρώσει αρκετούς ψήφους.

Πιο συγκεκριμένα, στην πρωτεύουσα του νησιού, ο υποψήφιος του Κ.Κ.Ε. συγκέντρωσε 5 ψήφους, ενώ στο Καρλόβασι οι ψήφοι για τον ίδιο υποψήφιο ήταν 18. Στο Τηγάνι δεν καταγράφηκε κάποια ψήφος. Παρόλο που κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η υποστήριξη προς το Κ.Κ.Ε. δεν ήταν ιδιαίτερα δυναμική, σε τρία χωριά του νησιού, τον Παγώνδα, τον Άγιο Κωνσταντίνο και τον Μαραθόκαμπο παρουσίασε αξιοσημείωτη εκλογική επίδοση¹⁸³.

Στις επόμενες εκλογές του 1933, το Κ.Κ.Ε. στην επαρχία Σάμου έλαβε 313 ψήφους, ενώ σε μέρη όπου υπήρχε η πλειοψηφία των προσφύγων, παρουσιάστηκε μία μικρή αύξηση. Στο Βαθύ, το Κ.Κ.Ε. κέρδισε 22 ψήφους, στο Νέο Καρλόβασι 33, ενώ στους Μυτιληνιούς μόνο 9¹⁸⁴. Στον Παγώνδα και στον Μαραθόκαμπο, οι επιδόσεις του κόμματος ήταν πάνω από το μέσο όρο, αφού στο πρώτο χωριό συγκέντρωσε το 11,5% και στο δεύτερο το 6,85%.

Τον Ιούνιο του 1935, το Ενιαίο Μέτωπο συγκέντρωσε 572 ψήφους και κατέγραψε τις υψηλότερες επιδόσεις την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βέβαια, ορισμένοι πολίτες βενιζελικοί μπορεί να αντέδρασαν εναντίον των φιλοβασιλικών πολιτικών κύκλων για επάνοδο της βασιλείας και αποφάσισαν να στηρίξουν το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Τον Ιανουάριο του 1936, το Παλλαϊκό Μέτωπο συγκέντρωσε 518 ψήφους, ενώ στις κωμοπόλεις και στα χωριά που είχαν εγκατασταθεί οι περισσότεροι πρόσφυγες διατηρήθηκε η στήριξη στο Κ.Κ.Ε., με εξαίρεση το Βαθύ και το Παλαιόκαστρο. Πιο συγκεκριμένα, στο Βαθύ συγκεντρώθηκαν 22 ψήφοι, στο Νέο Καρλόβασι 93, στο Τηγάνι 7 και στο Παλαιόκαστρο 49 από τους 97 άρρενες.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο χωριό του Παγώνδα, το κομμουνιστικό κίνημα παρουσίασε σημαντική ανάπτυξη ύστερα από την επιστροφή των έφεδρων στρατιωτών στο χωριό, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι οποίοι αντιμετώπισαν έντονα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα¹⁸⁵. Επίσης, τόσο ο Παγώνδας όσο και

¹⁸³ Ν. Βαφέας, *ό. π.*, σ. 138

¹⁸⁴ *ΕΑ*, αρ. φ. 2143, 09.03.1933

¹⁸⁵ Κ. Ν. Δεμερτζής, *Το αριστερό κίνημα στον Παγώνδα της Σάμου. 1925-1955*, Αθήνα 2009, σ. 19

το Παλαιόκαστρο αποτελούσαν ελαιοπαραγωγικές περιοχές, οι οποίες υπάγονταν σε καθεστώς μικροϊδιοκτησίας και αντιμετώπιζαν προβλήματα, λόγω της πτώσης της πώλησης του ελαιόλαδου στις αρχές του 1930. Η κατάσταση αυτή επιδείνωσε το βιοτικό επίπεδο σε αυτές τις περιοχές και κατέστησε αρκετούς κατοίκους πρόθυμους να ακούσουν την κομμουνιστική κοσμοθεωρία¹⁸⁶.

Στην περίπτωση του αγροτικού κομμουνισμού φαίνεται ότι πήρε συνέχεια, μετά τα ένοπλα αγροτικά κινήματα των Γιαγιάδων. Οι υψηλές εκλογικές επιδόσεις του Κ.Κ.Ε., κατά τη διάρκεια του 1930, στηρίχθηκαν στην παρουσία ανθρώπων, κυρίως συγγενών, που είχαν εμφανίσει αξιόλογη δράση και κατά την εκδήλωση του κινήματος των Γιαγιάδων¹⁸⁷.

Παράλληλα, πολύ σημαντική ήταν η παρουσία των προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα της Σάμου κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αφού αυτή αποδεικνύει την επιρροή της κομμουνιστικής ιδεολογίας στους συμπατριώτες τους. Τα ονόματα όσων στελέχωσαν το κόμμα δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα Αιγαίον στις 10 Οκτωβρίου του 1939¹⁸⁸.

Όσον αφορά την δομή της κομματικής κομμουνιστικής ομάδας, αυτή διοικούνταν από εξαμελή επιτροπή, ενώ οι τοπικοί πυρήνες συγκροτούσαν τρεις διακριτές αχτίδες, αυτές του Καρλοβάσου, του Παγώνδα και του Λιμένα Βαθέος¹⁸⁹. Επίσης, υπήρχε η Κομμουνιστική Οργάνωση Νεολαίας Σάμου η οποία διοικούνταν από τριμελή επιτροπή, την επίβλεψη και την καθοδήγηση της οποίας είχε αναλάβει ο περιφερειακός γραμματέας του κόμματος. Αυτή η Οργάνωση περιλάμβανε τους πυρήνες του Καρλοβάσου και των χωριών Μαραθόκαμπος, Λέκκα, Κουμέικα, Σπαθαραίοι, Παγώνδας, Πύργος και Παλαιόκαστρο. Επίσης, υπήρχαν και ορισμένοι πυρήνες γυναικών στην πρωτεύουσα του νησιού.

Παρόλο που η κομματική παρουσία των προσφύγων ήταν ισχυρή, ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινωνική θέση των μελών-προσφύγων του Κ.Κ.Ε., ο τόπος κατοικίας τους και ο ρόλος που είχαν αναλάβει κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Οι τρεις ήταν βυρσοδεφεργάτες, αλλά καταγράφηκαν ως απλά μέλη και ζούσαν στο Καρλόβασι. Ο τέταρτος ήταν καπνεργάτης κι έμενε στο Βαθύ, ενώ για τον πέμπτο δεν

¹⁸⁶ Ν. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες. Πολιτική και Εκλογική Ανάλυση της παρουσίας του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό Αγροτικό χώρο*, Αθήνα 1997, σ. 85

¹⁸⁷ Ν. Βαφέας, *ό. π.*, σ. 140-141

¹⁸⁸ *ΕΑ*, αρ. φ. 2646, 10.10.1939

¹⁸⁹ Ν. Βαφέας, *ό. π.*, σ. 134-136

υπάρχουν πληροφορίες¹⁹⁰. Δύο μέλη της Κομμουνιστικής Νεολαίας ήταν γεωργοί και διέμεναν στο Παλαιόκαστρο, ενώ ένα τρίτο άτομο ζούσε στο Καρλόβασι, χωρίς να διασώζονται άλλες πληροφορίες.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι η περιορισμένη εκλογική και ιδεολογική επιρροή του κόμματος στους πρόσφυγες της Σάμου τεκμηριώνεται μέσα από μαρτυρίες Σαμιωτών, αλλά ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτικός ρόλος των προσφύγων δεν αναφέρεται.

¹⁹⁰ ΕΑ, αρ. φ. 2646, 10.10.1939

Επίλογος

Αδιαμφισβήτητα, η Μικρασιατική Καταστροφή προκάλεσε την μετακίνηση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας προς την Ελλάδα. Ένα από αυτά τα μέρη ήταν και η Σάμος. Το νησί δέχθηκε έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων, αφού σύμφωνα με καταμέτρηση το έτος 1924, υπολογίστηκαν 40.000 άνθρωποι. Η παρουσία τους δημιουργούσε τεράστιο πρόβλημα στις τοπικές αρχές, από την στιγμή που δεν χτίστηκαν γρήγορα προσφυγικοί συνοικισμοί και δεν μπορούσαν να καλύψουν τις στοιχειώδεις ανάγκες επιβίωσης τους.

Η προσωρινή κατανομή των ανθρώπων αυτών έγινε κυρίως στον αστικό χώρο παρά στον αγροτικό, εφόσον στα μέρη αυτά μπορούσαν να παρασχεθούν η σίτιση, η στέγαση αλλά ήταν και ευκολότερη η μετακίνηση τους προς την υπόλοιπη Ελλάδα. Ανθρωπιστική βοήθεια προσέφερε τόσο το κράτος όσο και φιλανθρωπικές οργανώσεις, ελληνικές και ξένες, μα παρά τις προσπάθειες τους, οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων αυτών, τουλάχιστον κατά το πρώτο διάστημα, ήταν αρκετά δύσκολες.

Από ένα σημείο και μετά, ο αριθμός των προσφύγων άρχισε να μειώνεται, ενώ στην Απογραφή του 1928 καταμετρήθηκαν μόνο 5.970 άνθρωποι. Από αυτούς, το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν γυναίκες και οι περισσότεροι πρόσφυγες βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία.

Αρκετοί πρόσφυγες αναζήτησαν δουλειές αντίστοιχες με το επάγγελμα που ασκούσαν στην πατρίδα τους ενώ, άλλοι απασχολήθηκαν ως εργάτες στο χώρο της καπνοβιομηχανίας και της βυρσοδεψίας. Όσοι εργάστηκαν ως τεχνίτες και μικροέμποροι είχαν να αντιμετωπίσουν τον επαγγελματικό ανταγωνισμό αφού αυτά τα επαγγέλματα τελούνταν ήδη από τους γηγενείς.

Όπως έδειξε η ιστορία, η παρουσία των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ενίσχυσε την δυνατότητα βιοπορισμού, αλλά σε πολλές περιπτώσεις δεν επίλυσε το οικονομικό πρόβλημα. Φυσικά, δεν έλειψε και η εκμετάλλευση από τους γηγενείς αφού, είτε δεν τους έδιναν αρκετά χρήματα είτε δεν κάλυπταν μία στοιχειώδη κοινωνική ασφάλιση.

Τέλος, η πολιτική κυριαρχία της βενιζελικής ιδεολογίας αποτέλεσε σημαντικό λόγο για τους πρόσφυγες να την στηρίζουν ενώ, ένας μικρός μόνο αριθμός ακολούθησε την Ιδεολογία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος. Στην διαμόρφωση φυσικά, της πολιτικής ταυτότητας των ανθρώπων αυτών έπαιξε ρόλο η ταξική διαστρωμάτωση, όπως είναι ορατή μέσα από την επαγγελματική τους δραστηριοποίηση στο νησί. Η

πλειονότητα των προσφύγων εξάσκησε επαγγέλματα σχετικά με το μικρεμπόριο ή σχετικές με τεχνικές υπηρεσίες, εξαιτίας των οποίων κατατάσσονταν στα μικροαστικά στρώματα του νησιού.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι παρόλο που έχουμε γνώση για την ιδεολογική επιρροή του Κ.Κ.Ε. στους πρόσφυγες, ο ρόλος αυτών αλλά και η ιστορική τους παρουσία δεν καταγράφεται πουθενά.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Εφημερίδα Αιγαίον (Σάμος)

Εφημερίς της Κυβερνήσεως (Αθήνα)

Εφημερίς των Σαμίων (Σάμος)

Εφημερίς Σάμος (Σάμος)

Βακιρτζής Ι., «Σάμος», στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 21 (1933)

Ιγγλέσης Ν. Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, Αθήνα 1921

Ιγγλέσης Ν. Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, Έτος 1, Αθήνα 1925-1926

Λάνδρος Χ., «70 Χρόνια Νοσταλγίας», στον: *Απόπλους. Σαμιακών Γραμμάτων και Τεχνών Περιήγηση*, τ. 9 (1992), σ. 33-36

Πασχόπουλος Μ., «Η στέγασις των προσφύγων», στην: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10, (1934)

Σοφούλης Μ., *Ημερολόγιο Πολέμου. 1906-1941*, Αθήνα 2007

B. Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χ., «Βιομηχανία», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922.*

Οι απαρχές (Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ), τ. Α1, Αθήνα 1999

Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία. 19^{ος}-1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997

Βαρβούνη Μ. Γ., *Λαϊκή Αυτοβιογραφία και Ιστορική Πραγματικότητα. Η περίπτωση των απομνημονευμάτων του Σάμιου οπλαρχηγού Ιωάννη Γιαγά. 1912-1925*, Αθήνα 1997

Βαφέας Ν., *Από τον Ληστή στον Αντάρτη. Τα ένοπλα κινήματα των Γιαγιάδων στη Σάμο (1914-1925)*, Αθήνα 2012

Βουρλιώτης Μ., «Το σωματείο βυρσοδεφεργατών Καρλοβάσου 1899-1940», στα: *Πρακτικά Συμποσίου «Η Σάμος στα νεότερα χρόνια* (Επιμ. Μανόλης Βουρλιώτης, Αλεξάνδρα Σφοίνη), Αθήνα 2002, σ. 331-344

Γεωργακοπούλου Φ., «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά», στο: *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Γιώργος Τζεδόπουλος), Αθήνα 2007, σ. 74-103

Γκιζελή Β., «Επίταξις ακινήτων κατοικούμενων χώρων», στα: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η Άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1999, σ. 69-87

Δαφνής Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. 1

Δεμερτζής Κ. Ν., *Το αριστερό κίνημα στον Παγώνδα της Σάμου. 1925-1955*, Αθήνα 2009

Δρίτσα Μ., «Εθνική Τράπεζα και Πρόσφυγες», στα: *Τα Ιστορικά*, τ. 4 (1985), σ. 313-326

Καλαφάτης Θ., «Τραπεζικές παρεμβάσεις και τοπική οικονομία (1880-1930)», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Πνευματικού Ιδρύματος Σάμου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»*, Σάμος 1995, σ. 25-41

Καραγιαννακίδης Ν. Ε., «Στοιχεία για την παραγωγή, πώληση, μεταποίηση και εξαγωγή καπνών από το Καρλόβασι στα χρόνια μετά το Μεσοπολεμικό «κραχ» 1934-1940, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού Δελτίον Καπνού» στα: *Πρακτικά Συνεδρίου του Δήμου Καρλοβασίων-Γ.Α.Κ. Σάμου «Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο*, Αθήνα 2007, σ. 223-261

Καραδήμου-Γερολύμπου Α., «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων. 1912-1940», στα: *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας « Ο Ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα. Οι Προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 89-118

Καραδήμου-Γερολύμπου Α., «Πόλεις και Ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος (Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ)*, Αθήνα 2002

Κλαδάς Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935

Κατσάπης Κ., «Δημόσια Υγεία, Πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (Επιμ. Γ. Τζεδόπουλος)*, Αθήνα 2007, σ. 41-73

Κατσάπης Κ., «Η Αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου-Το γενικό περίγραμμα» στο: *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (Επιμ. Γ. Τζεδόπουλος)*, Αθήνα 2007, σ. 19-40

Κοντογιώργη Ε., «Η Αποκατάσταση. 1922-1930» στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασιλευτή Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος)*, Αθήνα 2003

Κωστής Κ., «Το προσφυγικό ζήτημα», στο: *Έξι στιγμές του 20^{ου} αιώνα. Η Μικρασιατική Καταστροφή. 1922* (Επιμ. Η. Νικολακόπουλος-Β. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2010

Λάνδρος Χ., «Η Σαμιακή Μετανάστευση του 20^{ου} αιώνα», στις: *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 6 (2003), σ. 132-147

Λάνδρος Χ., «Βιομηχανία και Εμπόριο στη Σάμο τον 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Καρλοβάσου», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Δήμου Καρλοβασίων – Γ.Α.Κ Σάμου «Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο ανατολικό Αιγαίο»*, Σάμος 2007, σ. 185-196

Λάνδρος Χ., «Λιμίν Βαθέος Σάμου, Γέννηση και Εξέλιξη ενός διοικητικού κέντρου (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Δήμου Σαμίων – ΓΑΚ Σάμου «Η Πόλη της Σάμου, Φυσιογνωμία και Εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 15-40

Λάνδρος Χ., «138 χρόνια Σαμιακού Τύπου, τάσεις και προσανατολισμοί. Οι αποτυπώσεις της τοπικότητας», στα: *Πρακτικά Συνεδρίου Δήμου Σαμίων – ΓΑΚ Σάμου «Ο τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας»*, Αθήνα 2003, σ. 23-40

Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά. 1909-1940*, Αθήνα 1989

Λεοντίδου Λ., «Άτυπη οικονομία και προσφυγική αποκατάσταση», στα: *Πρακτικά Συμποσίου Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η άλλη Πατρίδα. Οι Προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1997, σ. 341-368

Μαραντζίδης Ν., *Οι μικρές Μόσχες. Πολιτική και Εκλογική Ανάλυση της παρουσίας του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό Αγροτικό χώρο*, Αθήνα 1997

Μαραντζίδης Ν., *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά. Κατοχή. Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο 2001

Μουτάφης Γ., «Σάμιοι υπήκοοι και επιστάτες στη Μικρά Ασία κατά την Ηγεμονική περίοδο», στις: *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 1 (1993-1994), σ. 143-178

Οικονόμου Ν., «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου-Σεπτεμβρίου 1921», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (2008)

Πάλλης Α. Α., *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και την προσφυγικής αποκατάστασιν*, Αθήνα 1929

Σ. Πελαγίδης Σ., *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997

Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993

Πρωτονοτάριος Α. Β., *Το Προσφυγικόν Πρόβλημα από ιστορικής, νομικής, και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929

Ρήγος Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία. 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1999

Σέργης Μ., «Αιγαίον Σάμου. Πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα» στα: Πρακτικά Συνεδρίου των Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Σάμου «*Ο Τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*», Αθήνα 2001, σ. 111-138

Χατζηγεωργίου (Γαλάνης) Σ., *Συνδικάτα. Το εργατικό κίνημα των βυρσοδευεργατών Καρλοβάσου Σάμου. 1899-1947*, Αθήνα 2002

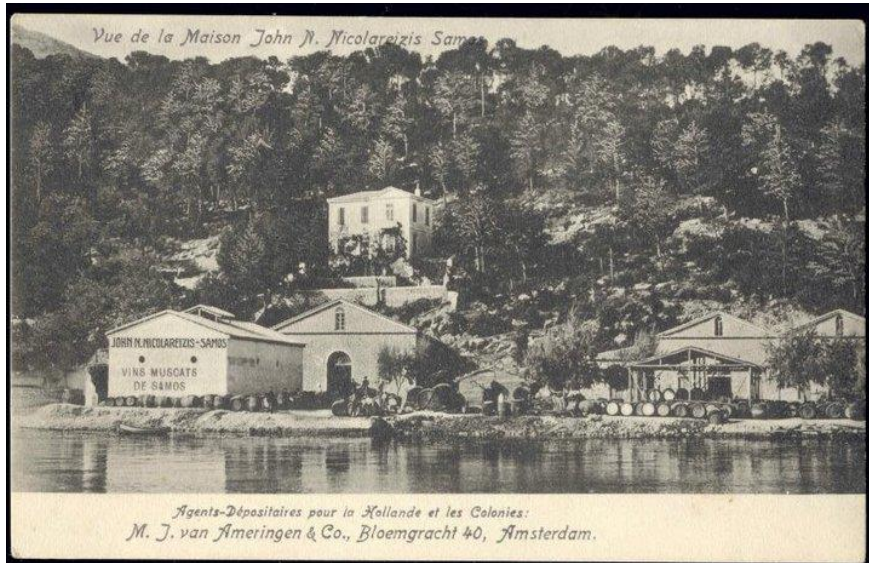
Χατζημιχάλη Α., «Σαμιακός Τύπος. Χρονολογικός Πίνακας» στα: Πρακτικά Συνεδρίου Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Σάμου «*Ο Τύπος στη Σάμο, αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*», Αθήνα 2003, σ. 41-68

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757- 1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001 (Εκδ. Πολεμικού Μουσείου)

Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002

Παράρτημα

Εικόνα 1 «Τα βαρέλια με το Σαμιώτικο κρασί έτοιμα για την αγορά του εξωτερικού»
 Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη
<https://www.facebook.com/photo?fbid=10226029994206584&set=gm.10158938761273935>

Εικόνα 2 «Κρητικοί χωροφύλακες με το κεφάλι του Κόστα Γιαγά. Έτος 1925»
 Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη
<https://www.facebook.com/photo?fbid=10226115342460237&set=gm.10158963204078935>

Εικόνα 3 «Κουτί τσιγάρων από την καπνοβιομηχανία Καραθανάση»
 Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη
<https://www.facebook.com/photo?fbid=10219744573461655&set=pcb.10158939004318935>

Εικόνα 4 «Η προκουμαία στο Βαθύ, Κυριακή του Πάσχα 1934. Στα δεξιά, το καφενείο του Β. Λοϊζου»
 Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη
<https://www.facebook.com/photo?fbid=3305914176125998&set=gm.10157832294423935>

Εικόνα 5 «Οινοποιητικός Συνεταιρισμός Καρλοβάσου»
Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη
<https://www.facebook.com/photo?fbid=451272842609182&set=gm.10158900066843935>

Εικόνα 6 «Ελληνικός Στρατός λίγο πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή»
Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη
<https://www.facebook.com/photo?fbid=2655458444753254&set=gm.10158920135473935>

Εικόνα 7 «Επίσκεψη Θεμιστοκλή Σοφούλη στους Σπαθαραίους. Έτος 1928»

Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη

<https://www.facebook.com/photo?fbid=445163196553480&set=gm.10158874255348935>

Εικόνα 8 Στρατιώτης από τον Παγώνδα, στον πόλεμο της Μικράς Ασίας. Έτος 1921

Ημ. Προσπέλασης: 24/05/2021, Αρχείο Μανώλη Χατζημιχάλη

<https://www.facebook.com/photo?fbid=442542540148879&set=pcb.10158863907113935>

Περίληψη

Αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή κατέφτασαν στη Σάμο χιλιάδες πρόσφυγες. Αρκετοί εγκατέλειψαν το νησί, ενώ οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν στα αστικά κέντρα του τόπου αυτού. Παρόλα τα προβλήματα που αντιμετώπισαν, οι πρόσφυγες προσπάθησαν να επιβιώσουν δουλεύοντας στα εργοστάσια καπνού του λιμένος Βαθέος και στα βυρσοδεψία του Καρλοβάσου. Παράλληλα, άρχισαν να ασχολούνται με την πολιτική. Αρκετοί ήταν με το μέρος του Βενιζέλου, ένας άλλος με τον Κομμουνισμό. Επίσης, οι πρόσφυγες βοήθησαν στην επίλυση εσωτερικών ζητημάτων, όπως ήταν η πάταξη του Γιαγιάδικου κινήματος, το οποίο είχε αναστατώσει το νησί. Η επιχείρηση ολοκληρώθηκε με την θανάτωση ορισμένων μελών της.